

Položaj žene u antičkom Rimu

Gumienna, Anna-Maria

Master's thesis / Diplomski rad

2020

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **University of Pula / Sveučilište Jurja Dobrile u Puli**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://um.nsk.hr/um:nbn:hr:137:390823>

Rights / Prava: [In copyright](#)/[Zaštićeno autorskim pravom.](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2025-01-01**

Repository / Repozitorij:

[Digital Repository Juraj Dobrila University of Pula](#)

Sveučilište Jurja Dobrile u Puli
Filozofski fakultet
Povijest

Anna Maria Gumienna

POLOŽAJ ŽENA U ANTIČKOM RIMU

Diplomski rad

Pula, rujan, 2020.

Sveučilište Jurja Dobrile u Puli
Filozofski fakultet
Povijest

Anna Maria Gumienna

POLOŽAJ ŽENA U ANTIČKOM RIMU

Diplomski rad

JMBAG: 0140007735, redoviti student

Studijski smjer: Povijest

Mentor: doc. dr. sc. Davor Bulić

Pula, rujan, 2020.

IZJAVA O AKADEMSKOJ ČESTITOSTI

Ja, dolje potpisani _____, kandidat za magistra _____ ovime izjavljujem da je ovaj Diplomski rad rezultat isključivo mogega vlastitog rada, da se temelji na mojim istraživanjima te da se oslanja na objavljenu literaturu kao što to pokazuju korištene bilješke i bibliografija. Izjavljujem da niti jedan dio Diplomskog rada nije napisan na nedozvoljen način, odnosno da je prepisan iz kojega necitiranog rada, te da ikoji dio rada krši bilo čija autorska prava. Izjavljujem, također, da nijedan dio rada nije iskorišten za koji drugi rad pri bilo kojoj drugoj visokoškolskoj, znanstvenoj ili radnoj ustanovi.

Student

U Puli, _____, _____ godine

IZJAVA
o korištenju autorskog djela

Ja, _____ dajem odobrenje Sveučilištu Jurja

Dobrole

u Puli, kao nositelju prava iskorištavanja, da moj diplomski rad pod nazivom

_____ koristi na način da gore navedeno autorsko djelo, kao cjeloviti tekst trajno objavi u javnoj internetskoj bazi Sveučilišne knjižnice Sveučilišta Jurja Dobrole u Puli te kopira u javnu internetsku bazu završnih radova Nacionalne i sveučilišne knjižnice (stavljanje na raspolaganje javnosti), sve u skladu s Zakonom o autorskom pravu i drugim srodnim pravima i dobrom akademskom praksom, a radi promicanja otvorenoga, slobodnoga pristupa znanstvenim informacijama.

Za korištenje autorskog djela na gore navedeni način ne potražujem naknadu.

U Puli, _____ (datum)

Potpis

SADRŽAJ

1. UVOD	1
2. DOLAZAK NA SVIJET	2
2.1. PRIMALJE	5
2.2. <i>EXPOSITIO</i>	6
2.3. RAZLOZI NAPUŠTANJA DJECE	9
3. DJETINJSTVO	12
4. OBRAZOVANJE DJEVOJAKA	17
5. BRAK	23
5.1. BRAK <i>CUM MANU</i>	25
5.2. BRAK <i>SINE MANU</i>	27
5.3. MATRONA	29
5.4. <i>LIVIA DRUSILLA</i>	31
5.5. RAZVOD	33
5.6. PONOJNI BRAK	35
5.7. NEFORMALE VEZE	37
5.8. <i>UNIVIRA</i>	39
6. TUTELA MULIERUM	41
7. SMRT	45
7.1. POGREB.....	46
7.2. EPITAFI.....	51
7.3. IZABRANI EPITAFI ŽENA I ZA ŽENE.....	54
8. ZAKLJUČAK	61
9. POPIS LITERATURE	62
9.1. IZVORI	62
9.2. POPIS PRILOGA	63
9.3. INTERNETSKE STRANICE	65
9.4. LITERATURA	66
10. SAŽETAK	70
10.1. SUMARRY	71

1. UVOD

U radu koji slijedi bit će riječi o položaju žena u antičkom Rimu kao drugačijem poimanju ženskog života današnjice. Iako su izvori o materijalnim i društvenim uvjetima života žena pisani uglavnom muškom rukom, dokazi stvarnog postojanja žena kroz povijest rimske države odražavaju se „između redaka“. Niti jedan ženski glas ne odjekuje kroz rimsku povijest, pričajući priču o svome spolu i o svom položaju u društvu. Umjesto toga, postoje samo muški glasovi koji prikazuju žene u skladu sa svojim očekivanjima: idealizirajući ih ili neprimjereno kritizirajući. Usprkos nezastupljenosti njihova glasa, žene Rima su rječite.

Žene antičkog Rima nisu imale jednak pravni status s muškarcima i uloga u javnom životu bila im je ograničena. Prema zakonu, rimske djevojke i žene bile su gotovo uvijek u nadležnosti muškarca, bio to *paterfamilias*, muž ili zakonski imenovan skrbnik. Tijekom svog života žena bi mogla prijeći s kontrole jednog muškarca na drugog, najčešće s oca na muža. Položaj Rimljanke određivao se unutar privatne sfere kućanstva kroz uloge kćeri, supruge, ljubavnice ili majke. Unatoč svom inferiornom pravnom statusu, žene poput Augustove supruge Livije, u vezama s moćnim političkim partnerima, mogle su utjecati na državnu politiku i javne poslove, te tako zabljesnuti i izvan privatne sfere. Rimsko je društvo od žena prvenstveno očekivalo prokreaciju unutar valjanog braka te je Rimljanica kao žena- majka bila podložna idealizaciji. Žena je bila viđena kao stup kućanstva, nenametljiva i odana supruga i nadgledateljica odgoja i obrazovanja svoje djece u skladu sa rimskim vrlinama.

Relevantna literatura domaćih autora o ženama antičkog Rima poprilično je štura te se u radu uglavnom konzultiraju inozemna izdanja, izvori antičkih historioografa te zapisi samih Rimljana sačuvanih na nadgrobniim spomenicima. Zbog opsežnosti teme rada, nastojalo se prikazati položaj žena kroz jedan ljudski život, od rođenja pa do smrti. U radu je obuhvaćen vremenski period od početaka Rima do pojave kršćanstva koje je utjecalo na promjene u percepciji žena antičkog svijeta. Radom se nastojalo prikazati položaj slobodnih državljanica Rima, uglavnom viših staleža.

2. DOLAZAK NA SVIJET

Rođenje djece u antičkom Rimu, kao i svuda u drevnom svijetu, bio je ženski posao. Porod je bio opasan događaj kako za majku i tako i za dijete, s visokom stopom smrtnosti novorođenčadi i roditelja. Primalje i ženski članovi obitelji donosile su djecu na svijet i sudjelovale u skrbi oko novorođenčadi. Međutim, s izuzetkom natpisa i reljefa na nadgrobnim spomenicima poput Skribonijinog¹, u starom Rimu gotovo da nema iskaza o trudnoći i porodu iz prvog lica. Znanje o ženskom tijelu preneseno je rukom muških autora i podložno je stupnju idealizacije ili neprimjerene kritike.

Slika 1. Skribonija porađa ženu u stolcu za rađanje. Reljefni detalj grobnice koja je pripadala Skriboniji Atici i njezinom suprugu Marku Ulpiju Amerimnu.²

Jednim od najplodnijih autora ženske tematike smatra se Soran iz Efeza, najveći porodničar i ginekolog staroga vijeka. Soran je medicinu studirao u Aleksandriji, a živio je i djelovao kao liječnik u Rimu za vladavine careva Trajana i Hadrijana. Napisao je tridesetak djela, koja većinom nisu sačuvana u izvorniku. U najznačajnijem djelu *O*

¹ *Marcus Ulpius Amerimnus* i *Scribonia Attica*, muž i žena koji su živjeli u II. stoljeću poslije Krista. Prema natpisu na zidovima grobnice u Ostiji koju je Scribonija naručila za vječnu počast svoje obitelji, Marko je bio kirurg, a Scribonija je bila primalja. Skribonija je na reljefu prikazana kako porađa ženu. Vidi sliku 1.

² Grobnica 100., *Isola Sacra*, Rim. Natpis nađen u grobnici prikazan je u poglavlju 7.3. ovog rada.

ženskim bolestima (grč. *Gynaecia*, lat. *De arte obstetricia morbisque mulierum*) pokriva širok spektar pitanja koja se odnose na žensku reprodukciju. Rad je podijeljen u četiri knjige: prva i druga pokrivaju rutinske aspekte trudnoće, rođenja i njege dojenčadi, uključujući kako odabrati najbolju primalju i dojilju dok treća i četvrta bave se ginekološkim i porodničkim problemima, posebno bolestima i teškim porođajem.

Soranova rasprava u prvoj i drugoj knjizi naglašava brigu o trudničkom tijelu te regulaciju ženskog ponašanja kao ključnu za stvaranje zdrave, snažne i čestite djece. Prema Soranu, trudnica može spontano pobaciti uslijed čitavog niza čimbenika, koji se kreću od kihanja, straha i iznenadne radosti do sjedenja na tvrdoj stolici.³ Također, mora se pridržavati strogog rasporeda kupanja, masaže, hranjenja i vježbanja. Ovakvi postupci vršili su ogroman pritisak na žensko reproduktivno tijelo i podrazumijevali visoku razinu nadzora nad njezinim svakodnevnim navikama. S tim u vezi, Soran se oslanja na dugu tradiciju onoga što naziva režimom i dijetetikom stvorenim za liječenje i poboljšanje sustava pojedinca.⁴

Drugog dana nakon začeća, Soran objašnjava da bi se žena za dobrobit budućeg poroda trebale uključiti u neke "pasivne" vježbe, poput njihanja u nosiljki zvanoj *sella* ili *lectica*.⁵ Također bi trebala jesti ribu koja nije pretjerano masna i izbjegavati "oštru" hranu poput poriluka i češnjaka.⁶ Soranovi savjeti sugeriraju pristup resursima uključujući nosiljke, masaže i hrane visoke nutritivne vrijednosti. Ovakav režim mogli su si priuštiti samo privilegirani pripadnici rimskog društva, a kamoli mogućnost unajmljivanja primalje koja bi poznavala vještinu čitanja, razumijevanja i bila u stanju provoditi Soranove savjete (o čemu će biti govora u sljedećem poglavlju).

Rođenje je u antičkom svijetu bila mnogo opasnija stvar nego što je danas zbog manjkavog znanja o porodništvu i osnovnoj higijeni. Međutim, u slučajevima nekomplikiranih poroda, Rimljanke su mogle roditi i same, eventualno uz pomoć ženskog člana domusa, bez mnogo intervencija, osim masiranja genitalija emolijentom poput toplog maslinovog ulja. Kako bi zatrudnjele, ubrzale porod ili zaštitile se od

³ Sor. *Gyn.*, 1. 46.

⁴ Ibidem.

⁵ Ibidem.

⁶ Janoso, Rachael, *Pregnancy Through Childbirth: A Midwife's Perspective of Gynecological Practices in 2nd Century AD Greco-Roman Society*, University of Colorado at Boulder, 2013., str. 28.

trudnoće žene su tražile utjehu u nošenju amuleta. Primjer takvog predmeta iz Rimskog Egipta (30. pr. Kr. - 641.), amulet maternice, bio je namijenjen kontroli kontracepcije i porođaja "otvaranjem" i "zatvaranjem" uterusa posebnim ključem. Na takvim amajlijama prizor maternice često prati riječ "orôriouth" što je magična riječ koja kontrolira aktivnosti maternice i riječ "sororoo", čije značenje i funkcija ostaju nepoznati.⁷ (vidi siliku 2.) Stvari su postale kompliciranije kada su porođaji bili dugotrajni i fetus nespretno smješten. Izvori govore o tome da su žene bile vezivane za ljestve i trešene kako bi ubrzale porod, iako se Soranus žestoko protivio takvoj praksi. U najgorim situacijama majčin je život imao prednost i izvršena je embriotomija, zametak je izrezan na komade i izvađen iz maternice pomoću kuka. Drugi rizik za porođaj bilo je zadržavanje posteljice, što bi moglo dovesti do krvarenja. Latinski medicinski tekstovi čuvaju razne recepte za lijekove koji su navodno olakšali protjerivanje posteljice nakon rođenja. U VII. stoljeću prije Krista, rimski kralj Numa Pompillije (714. – 673. pr. Krista) donio je zakon koji je nalagao vađenje iz maternice djeteta čija je majka umrla tijekom poroda. Ovaj se zakon nastavio provoditi tijekom vladavine rimskih careva i bio je poznat kao *Lex Caesarea*.⁸ U relevantnoj literaturi nisam naišla na činjenicu da se carski rez provodio na živoj pacijentici.

Slika 2. Lice i naličje amuleta maternice.⁹

⁷ Kelsey Museum, kataloški br. 26067.

⁸ <https://www.britannica.com/science/cesarean-section>, (pristupljeno 12.08.2020.)

⁹ Kataloški br. 26067., Kelsey Museum.

2.1. PRIMALJE

U svim kulturama trudnoća i porod imaju određeni značaj, ali i predstavljaju značajan rizik. U bilo kojem trenutku između začeća i rođenja stvari mogu krenuti po zlu, te majku i dijete dovesti u opasnost. U antici su trudnoću i porod pratile babice - žene osposobljene za pomoć drugim ženama prije, za vrijeme i nakon porođaja. Ne samo da su primalje bile uključene u rođenje djeteta, već su pružale pomoć u njezi za vrijeme i poslije trudnoće, u zdravstvenoj zaštiti žena, davale su savjete o njezi novorođenčadi, ali i pripravljalje kontracepcijske i abortivne pripravke te pripravke za ubrzavanje teškog poroda. Primalja je nadgledala dojenčad nakon poroda kako bi utvrdila njihovo ukupno zdravlje i eventualne deformacije te davala savjete za moguće izlaganje djeteta (o čemu će biti riječi kasnije). S obzirom na to da je prosječna žena u antici tijekom života vjerojatno imala mnogobrojne trudnoće i porode te da su stope pobačaja, smrtnosti novorođenčadi i mrtvorodne djece bile prilično visoke, posao primalje je bio neprocjenjiv.

Soran opisuje idealnu primalju koja bi trebala biti „pismena, brzo misliti, posjedovati dobru memoriju, voljeti svoj posao, biti ugledna i općenito ne pretjerano neosjetljiva što se tiče osjetila, robusna i, prema nekim ljudima, obdarena dugim, vitkim prstima i kratkim noktima na rukama.“¹⁰ Primalje su, dakle, igrale važnu ulogu i primjenjivale su racionalne znanstvene prakse kako bi poboljšale ishode pri porodu. Soranov opis primalje sugerira da su žene koje su se bavile spomenutim poslom nužno bile i pismene i obrazovane. No, iako relevantna literatura spominje naobrazbu babica, ipak sam mišljenja da nisu sve primalje u antičkom svijetu posjedovale teorijska znanja o porodništvu. One koji su se, poput spomenute Skribonije, specijalizirale za posao rađanja i uzele naslov *obstetrix* (primalja), možda su prije bile izuzetak nego pravilo. Prema istraživanjima Oksirinhjskih papirusa primalje mediteranskog svijeta Rimskog Carstva imale su vrlo nizak socijalni status: većina ih je bila oslobođenicama (*libertae*) ili ropkinjama.¹¹ Eunapije pak izvještava o anegdoti u kojoj je neka domaćica u rimskoj vinoteci služila svoje goste kad ju je rodbina ili susjeda pozvala da prisustvuje teškom

¹⁰ Ecce, Giulia, Fixing Ethical Rules for Midwives in the Early Roman Imperial Period: Soranus, 'Gynaecia' I 3–4 / Die Festlegung ethischer Regeln für Hebammen in der frühen römischen Kaiserzeit: Soranos, 'Gynaecia' I 3–4, *Sudhoffs Archiv* Bd. 101, 2017, str. 129.

¹¹ Ibidem, str. 129.

porodu. Nakon sigurne isporuke djeteta, oprala je ruke i odmah se vratila nazad svojim gostima.¹² Ovaj slučaj govori o primaljstvu kao sporednoj djelatnosti. Kao zanimanje po strani, osim eventualne zarade, može ukazivati i na ženski doprinos dobrobiti svoje zajednice. Šesnaest nadgrobnih epitafa zabilježenih među rimskim *Corpus Inscriptionum Latinarum* posvećeno je ženama primaljama. Većina tih žena bile su oslobođenice (bivše robinje koje su oslobođene ili su kupile slobodu) ili njihove kćeri. Epitafi sugeriraju da, barem u rimskom društvu, primalja nije bila profesija koja se posebno cijnila ili koja je nudila neki poseban socijalni status. Međutim, rasprostranjenost primaljstva kao profesije među slobodnim ženama sugerira da su babice zarađivale dovoljno novca da kupe svoju slobodu ukoliko su bile robovi.¹³

2.2. EXPOSITIO

Rođenje djeteta u rimskom svijetu nije bilo isključivo biološkog karaktera. Novorođenčad, bez obzira na spol, došavši na svijet, postajala su djelom obitelji i rimskog društva formalnom odlukom muškarca *pater familias*. *Patria potestas* ili očinska moć bila je jedna od najraširenijih tradicija u starom Rimu te je predstavljala ukupnost ovlasti i prava koje glava obitelji ima nad članovima svoje obitelji i obiteljskom imovinom.¹⁴ Prema rimskom zakonu dakle, osim nad imovinom, otac je posjedovao apsolutnu vlast nad svojom suprugom i djecom, ali i nad djecom svoje djece, robovima, zapravo svima koji su živjeli pod njegovim krovom. Moć *pater familiasa* iskazivala se neposredno nakon rođenja djeteta. Tek rođeno dijete bivalo je položeno na zemlju pred očevim nogama. Majka koja je rodila uz pomoć babice, najvjerojatnije u sjedećem položaju, u posebnom stolcu za rađanje daleko od muških očiju ili je umrla rađajući, a dijete je izvučeno iz njene maternice carskim rezom, nije posjedovala moć odluke o zadržavanju svog ploda.¹⁵ Ukoliko je novorođenče otac podigao (*tollere, suscipere*) u naručje, priznao ga je tim činom (*susceptio*) te tako priznao i sva prava i privilegije

¹² <https://www.historyextra.com/period/roman/childbirth-ancient-rome-empire-mothers-midwives-how-babies-born/> (pristupljeno 8.9.2020.)

¹³ Holtz-Carriere, Minnow, *Midwives*, 2017., dostupno na: <https://womeninantiquity.wordpress.com/2017/04/03/midwives/> (pristupljeno 1. 09. 2020.)

¹⁴ Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje; Leksikografski zavod Mroslav Krleža, 2020. (pristupljeno 13.08.2020.)

¹⁵ Aries, Philippe, Duby, Georges, (ur.) *Historia zycia prywatnego*, Tom 1, Zaklad Narodowy im. Ossolinskich, Warszawa, 2005., str. 21.

koje članstvo u rimskoj obitelji podrazumijeva. Ako je to odbio učiniti, dijete bi postalo odbačeno (*expositio, oblatio*), bez obitelji, napušteno.

Odluka o odbacivanju djeteta bila je u skladu s rimskim zakonima i zasigurno dobro promišljena. Takve odluke nisu bile isključivo privatnog karaktera, već su mogle biti i uvjetovane religijskom ili političkom situacijom u društvu, o čemu će biti riječi u sljedećem poglavlju. Očeva odluka o nepodizanju djeteta određivala je njegovu sudbinu. Odbačena novorođenčad ostavljala bi se na sjecištima puteva, pored smetlišta, pred hramovima, na Forumu ili drugim mjestima, ovisno o volji *pater familiasa*. Neka mjesta u gradovima postala su poznata kao mjesta za izlaganje neželjene djece. *Columna Lactaria* (u prijevodu mliječni stup) u gradu Rimu, u blizini Foruma Holitorija i tržnice, bilo je jedno od takvih mjesta. Rimski gramatičar Fest objašnjava naziv stupa kao mjesto gdje se dovodi dojenčad na hranjenje mlijekom.¹⁶ Izgleda da je spomenuti stup funkcionirao kao svojevrsna karitativna organizacija ispred koje su roditelji mogli dobiti mlijeko za svoju dojenčad, pronaći dojilje, ali i odložiti odbačeno novorođenče u nadi da će se netko smilovati i prigrliti ga. Napuštanje novorođenčadi na jednom od spomenutih mjesta povećalo je njegove šanse za preživljavanje jer bi svatko tko želi „posvojiti“ dijete potražio novorođenu djecu upravo na takvim mjestima. Suprotno tome, novorođenče ostavljeno na izoliranijem mjestu, izvan grada ili uz cestu, ostavljeno je da umre.

Uz izloženu dojenčad često su se mogli pronaći predmeti poput igračaka, narukvica ili sličnih predmeta objedinjenih pod latinskim nazivom *crepundia*. Takvi predmeti svjedoče o svojevrsnoj brizi roditelja za odloženo dijete te nadi da će ga prema izgledu ostavljenog predmeta u budućnosti prepoznati. No, dijete je moglo biti ostavljeno bez ičega, nago, s ciljem infanticida, o čemu svjedoči Svetonije u Dvanaest rimskih careva pišući o caru Klaudiju. Klaudije je naredio bivšoj supruzi Urganilli da izloži голу Klaudiju, kćer za koju je s pravom tvrdio da je vanbračna.¹⁷ Ovaj slučaj pokazuje namjeru ubojstva djeteta, nasuprot napuštanju djece u nadi da će se pronaći netko tko će o njima skrbiti.

¹⁶ Bosswell, Eastburn, John, *The Kindness of Strangers: The Abandonment of Children in Western Europe from Late Antiquity to the Renaissance*, University of Chicago Press, 1998., str. 110.

¹⁷ Svet. *Claud.*, 27, 1.

Slika 3. *Crepundiae*, II. st.¹⁸

John Eastburn Boswell daje definiciju napuštanja kao "dobrovoljno i trajno odustajanje od kontrole nad djecom od strane bioloških roditelja ili staratelja, bilo da ih se negdje ostavlja, prodaje ih ili legalno predaje na skrb i nadzor nekoj drugoj osobi".¹⁹ Izraz *expositio* latinski je pojam koji se često dovodi u vezu sa čedomorstvom a može se prevesti kao izlaganje ili prinošenje. Iako je izlaganje djeteta moglo dovesti do smrti, cilj takvog ponašanja bio je ponuditi djetetu "ljubaznost tuđih, milost bogova, javno blagostanje, bolju sudbinu ili jednostavno njegovim šansama".²⁰ Cijeli smisao izlaganja bilo je dati dijete svijetu, bogovima i ukloniti ga s odgovornosti obitelji; ako je dijete umrlo kao posljedica izlaganja, obitelj ga nije ubila niti je osjećala odgovornost za njegovu smrt.²¹ Boswell ističe da dijete pokupljeno i odgojeno kao rob ili nečiji sin zasigurno nije žrtva čedomorstva.²²

¹⁸ Kolekcija Helen Tanzer, Johns Hopkins Archaeological Museum.

¹⁹ Boswell Eastburn, John, *Expositio and oblatio: The Abandonment of Children and the Ancient Medieval Family*, *The American Historical Review* Vol. 89, No.1, 1984., str.12.

²⁰ Ibidem, str 13.

²¹ *loc. cit.*

²² *loc. cit.*

Expositio je bio alternativa čedomorstvu u glavama mnogih ljudi. Izložena djeca koja su preživjela svoje rano djetinjstvo u većini slučajeva bi postali robovi. Jedan od mogućih razloga zašto je praksa izlaganja bila opće prihvaćena je upravo ponuda besplatne radne snage.

Rimljani, očigledno svjesni raširenosti *expositio*, bili su u strahu da bi izlaganje djeteta moglo dovesti do toga da otac ima seksualne odnose s vlastitom djecom. Kršćanski apologist Justin u Prvoj apologiji objašnjava prirodu ove opasnosti ako bi se dijete odgajalo da postane prostitutka oba spola.²³

2.3. RAZLOZI NAPUŠTANJA DJECE

Razlozi odbacivanja legalne djece bili su najčešće uvjetovani patrimonijalnom politikom, u skladu sa dogmom *patria potestas*. Moramo pretpostaviti da su postojale situacije u kojima je i sama žena odlučivala o izloženosti svog djeteta, ali o njima izvori šute. Donošenje odluke o izlaganju nije bilo isključivo privatnog karaktera te je odluka mogla biti izazvana religijskom ili političkom situacijom u društvu. U svim društvenim slojevima najčešći razlozi izloženosti djece bili su ekonomske naravi. Roditelji koji materijalno nisu bili sposobni brinuti se za vlastitu djecu, izlagali bi ih zbog nedostatka sredstava za život, povećavajući im tako šansu za preživljavanje. Dok su jedni izlagali djecu koju nisu mogli prehraniti drugi su je odbacivali da ne bi gledali, prema Plutarhu, kako pod utjecajem niskog stupnja obrazovanja nisu u mogućnosti graditi dostojanstvo i penjati se na društvenoj ljestvici.²⁴ Srednja je klasa zbog obiteljskih ambicija bila sklona manjem broju potomaka zbog financijskih razloga. Ali, ni patricijski slojevi nisu željeli nepotrebnog potomka ukoliko je njegovo rođenje moglo negativno utjecati na napisanu oporuku i podijeljenu imovinu. Naime, rođenje sina (ili kćeri) anuliralo je pravno ovjeren testament, osim u slučaju ako je otac unaprijed odlučio razbaštiniti dijete koje se trebalo roditi.²⁵ Stoički filozof Musunije Rufus u XV pjevanju *Fragmenata*, pod nazivom „Treba li svako rođeno dijete biti odgojeno?“ slavi obitelji s mnogobrojnom djecom, ali i opravdava odbacivanje djece zbog siromaštva zaključujući da je pošast

²³ Dauphin, Claudine, *Brothels, Baths and Babes Prostitution in the Byzantine Holy Land*, Classical Association of Ireland Vol. 3, 1996., str. 61.

²⁴ Aries, P., Duby, G., str.22.

²⁵ *Ibidem*, str.22.

siromaštva nepravedna.²⁶ U istom pjevanju osuđuje imućne roditelje koji izlažu kasnije rođenu djecu kako bi oni ranije rođeni mogli naslijediti veće bogatstvo.²⁷

Sporna roditeljstva bila su još jedan faktor koji je često dovodio do napuštanja. Izuzetna socijalna sramota u vidu nezakonitosti rođene djece, djece iz brakova kojima se protiv roditelji, djece nastale kao posljedica silovanja ili incestuoznih odnosa dovodila su uglavnom do izlaganja kao i do infanticida. Kao što je ranije spomenuto, Klaudije je naredio izlaganje nezakonitog djeteta svojoj bivšoj supruzi dok je car August zabranio odgoj nelegitimne djevojčice svoje kćeri Julije, razmišljajući o ubojstvu kćeri zbog prouzročene sramote.²⁸ Rimski pjesnik Ovidije u Epistulama piše o izlaganju djeteta rođenog iz incestuozne veze sestre i brata koje je ogorčeni otac dao baciti gladnim psima i pticama.²⁹

Još jedan razlog za odbacivanje djece bile su urođene mane. Odgoj djeteta s velikim medicinskim problemom bio je društveno neprihvatljiv te je predstavljao sramotu za roditelje i roditeljsko ime. Soran daje opsežan popis kriterija za prosudbu je li novorođenče dovoljno zdravo te sugerira eliminaciju pojedinaca sa osobinama koje se smatraju nepoželjnim. Takva djeca su najčešće bile žrtve infanticida, kako kaže Seneka, da bi se odijelilo to što je dobro od onoga što ničem ne služi.³⁰

Infanticid je imao svrhu u starom Rimu. Bio je to primarni način reguliranja veličine i oblika obitelji. Za razliku od pobačaja i kontracepcije koji su bili nepouzdana, izloženost je Rimljanima omogućila kontrolu stanovništva puštajući im da odaberu i spol svoje djece.

Razlog za odbacivanje novorođenčadi mogao je biti i političke prirode. U trenutku smrti obožavanog i nesuđenog cara Germanika 19. godine, plebs, protestirajući protiv vladavine bogova, kamenovao je hramove, prevrtao žrtvenike i oltare, a neki roditelji su iz protesta ostavljali vlastitu djecu pred carskom palačom.³¹ Nakon ubojstva

²⁶ Lutz, Cora E., *Musonius Rufus, the Roman Socrates*, Yale Classical Studies Vol. 10, 1947, str. 99.

²⁷ *Ibidem*, str.101.

²⁸ Svet. Aug. 65, 2.

²⁹ Ov. Ep. *Sapph.* 11.

³⁰ Aries, P., Duby, G., str.24.

³¹ *Ibidem*, str. 23.

Agripine od strane njenog sina Nerona, neki nepoznat čovjek je "ostavio nasred foruma novorođenče s tablicom na kojoj je napisao: „neću te odgojiti jer se bojim da ne ubiješ svoju majku“.³²

U obrađenoj literaturi često se sugerira da je izloženo više djevojčica nego dječaka te da je spol djece utjecao na izlaganje. Na temelju izračuna rasta populacije u vrijeme Hadrijana i Aurelijana, Donald Engels sugerira da je izloženo više djevojčica nego dječaka te tvrdi da je infanticid djevojčica povezan s većim vrednovanjem muškaraca.³³ Prema njegovim riječima, kad god se prakticira čedomorstvo, prvo se eliminiraju djevojčice, zatim deformirana i bolesna djeca, potomci neželjenih odnosa, iz magijskih razloga (kao što su blizanci ili trojke) ili socijalne izopćenosti.³⁴ Međutim, u iskopinama kanalizacije ispod rimskih termi u Ashkelonu, u današnjem Izraelu, otkriveni su ostaci kostiju više od sto novorođenčadi za koje se smatra da su neželjena djeca iz obližnjeg bordela. DNK testovi su otkrili da su 74 posto žrtava bili dječaci. Prema tvrdnjama Claudine Dauphin iz Centra National de la Recherche Scientifique u Parizu, osim biološke činjenice da su muška rođenja brojnija od ženskih, u ovom preciznom slučaju majčinska dominacija u muškom čedomorstvu u Ashkelonu može proizaći iz trgovanja ženskom djecom.³⁵

³² loc. cit..

³³ Engels, Donald, The problem of female infanticide in Greco roman world, *Classical Philology* Vol. 75, No. 2, The University of Chicago Press, 1980., str 112-120.

³⁴ Engels, str 112-120

³⁵ Clodine, str. 69.

3. DJETINJSTVO

Obitelj i patrijarhalno društveno uređenje bili su od velike važnosti u starome Rimu stoga je i djetinjstvo i prvotno obrazovanje djeteta usmjereno na obiteljsku zajednicu. U krugu *domusa* se, naime, oblikovao dječji identitet. Djeca su roditeljima garantirala nasljeđe i opstanak loze, a majke su bile odgovorne za najraniji odgoj djece u domaćinstvu.

Ritualni i tradicijski postupci povezani s trudnoćom, rađanjem i djetinjstvom u antičkom Rimu sugeriraju da su roditelji uglavnom željeli potomke i bili svjesni životnih opasnosti u najranijim godinama života svoje djece. Iako su Rimljani voljeli svoju djecu, vjerovali su da se djeca rađaju mekana i slaba, te je dužnost roditelja da ih oblikuju u odrasle osobe. Imobiliziranje novorođenčadi na drvenim daskama kako bi se osigurao pravilan rast ili rutinsko kupanje djece u hladnoj vodi neki su od načina „oblikovanja“ djeteta u najranijem djetinjstvu.

Prvih osam dana života priznatog djeteta nazivalo se primordijama (*primordia*) i bili su prigodom različitih vjerskih ceremonija. Obično, devetog dana u slučaju dječaka, osmog u slučaju djevojčice, prinošena je žrtva i obavljena je ceremonija pročišćenja (*dies lustricus*) te je djetetu dan *praenomen* s dužnom svečanošću. Ulazna vrata ukrasila bi se cvijećem i prinosila bi se žrtva kućnim božanstvima, *larima*, te bi se na svečanost pozvali prijatelji i susjedi uz obavezu darivanja djeteta.³⁶ U tom periodu dodijeljena im je i posebna amajlija u obliku ogrlice koja je djecu obilježila kao slobodno rođene: *bulla* za dječake te *lunula* za djevojčice.³⁷ Moguće da su bule i lunule služile i kao zaštita od čaranja i „zlog oka“ (*fascinatio*), a što se posebno odnosilo na lunule. Lunulu, privjesak u obliku polumjeseca, djevojke su skidale prilikom udaje dok su bulu dječaci nosili do svoje punoljetnosti. Dijete koje je navršilo svoj prvi rođendan (*anniculus*) stjecalo je zakonske privilegije i roditelji su mogli zatražiti puno rimsko državljanstvo za svoje dijete. Od 5. do 7. godine vidjelo se da djeca imaju racionalniji um i od njih se očekivalo da preuzmu odgovornost oko kuće, poput brige o životinjama, skupljanja materijala i općih poslova oko kuće. Također tijekom ovih godina, smatralo se da su djeca svjesna socijalnih i seksualnih uloga, a dječje skupine su u to vrijeme

³⁶ Dixon, Suzanne, *The Roman Family*, The Johns Hopkins University Press, 1992., str. 101.

³⁷ *Ibidem*, str.101.

bile organizirane prema spolu. Dob od 5 godina bila je oko kraja onog što se smatralo dojenačkim stadijem (*infantia*). U toj su dobi Rimljani znali da djeca mogu razumjeti govor, što ih čini podobnima za zaruke.

U redovnoj skrbi za djecu patricijskih obitelji, majci su pomagali članovi domusa. Pod okom majke robovi bi oprali i obukli dijete, ispričali mu priče i pjevali mu uspavanke. Djeca patricija su od svog dolaska na svijet, bez obzira je li se radilo o dječaku ili djevojčici, davana i na odgoj dojilji (*nutrix*). Dojilja je, osim hranjenja, preuzimala ulogu dadilje i odgajateljice djece sve do njihovog sazrijevanja, uz bok muškog pedagoga kojeg latinska terminologija poznaje kao *nutrior* ili *tropheus*.³⁸ Soran u savjetima o dojenju sugerira da je najbolja dojilja obrazovana Grkinja do četrdesete godine starosti, zbog usvajanja grčkog jezika kod djece od najranije dobi. Dojilje su obične bile robinje ili oslobođenice, svakako žene nižeg socijalnog statusa unajmljene s namjerom dugogodišnje skrbi oko djeteta. Nakon Punskih ratova (264. do 146 pr. Kr.) kada je velik broj visokoobrazovanih grčkih robova doveden u Rim, postalo je uobičajeno da se za *tropheusa* odabere grčki rob kako bi dijecu naučio grčki jezik i dao im osnove obrazovanja. Kada se djevojka udavala, njena majka i *nutrix* su zajedno odlazile u kuću mladoženje kako bi mu udijelile posljednje savjete vezane za brak.³⁹ Latinski izvori govore o prisnim vezama djece i njihovih odgajatelja i odgajateljica. Car Neron je od svog pedagoga učinio suučesnika u ubojstvu svoje majke Agripine, a u trenutku učinjenog zločina, kada je ostao sam i prisiljen dignuti ruku na sebe, tješila ga je dojilja koja ga je na kraju i pokopala.⁴⁰

Djeca patricijskih obitelji živjela su i jela sa dadiljom i odgajateljem dok su se s roditeljima družila prilikom večera koje su imale ceremonijalni karakter ili drugih, manje elitnih događanja.⁴¹ Druženje s roditeljima imalo je funkciju socijalizacije i pripreme za njihove buduće rodne uloge. Rimski su djeca, poput današnje, igrala brojne igre, a njihove igračke poznate su iz arheologije i književnih izvora. Dječaci su igrali ratne igre, imali su drvene mačeve, male vojnike i kočije s kotačima dok su djevojčice preferirale lutke, kućice za lutke ili sitne setove posuđa. Zajednički su se pak igrali igrama na ploči,

³⁸ Aries, P., Duby str. 26.

³⁹ *loc. cit.*

⁴⁰ *loc. cit.*

⁴¹ *loc. cit.*

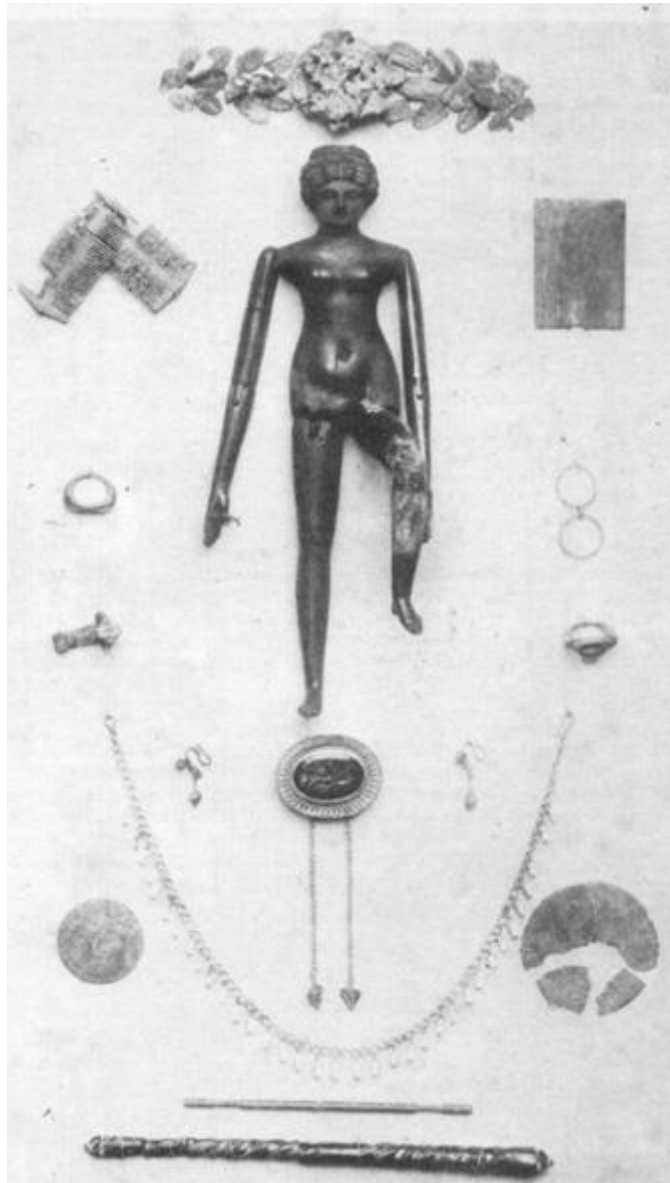
loptanja ili kotrljanja obruča. Životinjske figurice izrađene od terakote, bjelokosti ili drva su također bile popularne među djecom, a neka djeca su životinje i ptice držala kao kućne ljubimce.

Tijekom arheoloških iskopavanja provedenih 1889. povodom izgradnje Palače pravde u Rimu, pronađena su dva sarkofaga: muškarca i mlade žene, a prema epitafima identificirani su kao *Crepereius Euhodus* i *Crepereia Tryphaena*.⁴² Nalaz je izazvao ogromno zanimanje budući da je sarkofag mlade žene bio netaknut te sadržavao, osim posmrtnih ostataka djevojke, njezin pogrebni komplet urešen dragocjenim kamenjem, zlatni nakit, jantarni stožac, toaletni pribor te profinjenu lutku od slonovače s pokretnim udovima.⁴³ Zanimljivo je da je djevojka čija se starost procjenjuje na oko dvadesetak godina ukopana s lutkom, naime igračke se obično pronalaze u grobnicama djece koja su umrla prije svoje odrasle dobi. Također, iako nije postojala službena ceremonija stupanja u odraslu dob kao kod muške djece, obično u prijelaznom razdoblju koje se vezuje uz pojavu prve menstruacije djevojke su svoje lutke posvećivale božici Dijani ili Veneri, kada su se pripremale za brak. Diana je bila djevičanska božica i simbol čednosti dok je Venera bila zadužena za ljubavni život, reprodukciju, materinsku brigu i seksualnu želju. Lutka pronađena u sarkofagu *Crepereiae Tryphaenae* zasigurno je imala veliku materijalnu i emocionalnu vrijednost te je kao takva priložena uz druge dragocjene predmete u grobnicu. Moramo pretpostaviti da je *Crepereia Tryphaena* sa svojih dvadeset godina već bila udana jer su patricijske kćeri stupale u dogovorene brakove već u dobi od dvanaest godina. Dragocjeni komplet je datiran u sredinu II. stoljeća i svjedoči o bogatstvu obitelji Crepereii. Crepereii su najvjerojatnije bili imućni oslobođenici zaposleni u službi carske kuće, budući da je mjesto gdje su pronađeni grobovi u sklopu carskog vlasništva još od vremena Nerona.⁴⁴

⁴²http://www.centralemontemartini.org/it/collezioni/percorsi_per_sale/sala_colonne/crepereia_tryphaena, (pristupljeno 28.08.2020.)

⁴³ *Ibidem*.

⁴⁴ *Ibidem*.

Slika 4. Grobni prilozci iz sarkofaga *Crepereia Tryphaena*.⁴⁵

Kako bi djeca rasla, jaz bi se povećavao u njihovim privilegijama. Rimski dječaci su svečanom privatnom ceremonijom odbacivali bulu i togu pretekstu (*toga praetexta*) svog djetinjstva i oblačili bijelu togu (*toga virilis*) koja je značila da je dječak postao muškarac i punopravni rimski građanin.⁴⁶ U relevantnoj literaturi nejasno je kada se *toga* oblačila. Najvjerojatnije je ceremonija odbacivanja dječakštva ovisila o odluci *pater familias* i dječakovoj fizičkoj zrelosti, a možda i o vremenu u kojem je živio, što se

⁴⁵ https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Crepereia_Tryphaena_2.jpg> (pristupljeno 12.9.2020.)

⁴⁶ Dixon, S., str.101.

obično događalo između trinaeste i sedamnaeste godine života. Ceremonija u kasnijim godinama pripadala je vremenu prije Carstva kad je državljanstvo sa sobom nosilo veću odgovornost i, prema tome, zahtijevalo veću zrelost. Dan je bio još manje precizno fiksiran. Čini se da se ova muževna svetkovina slavila sedamnaestog ožujka na dan *Liberalia*.⁴⁷

S druge strane, mlada djevojka neće steći nikakve privilegije ili neovisnost do udaje. Vještina koja je budućoj rimskoj *matroni* bila potrebna za vođenje kućanstva zahtijevala je obuku, a majke su prenosile svoje znanje kćerima na način primjeren njihovoj životnoj dobi, s naglaskom na patrijarhalnom tradicionalizmu i razvoju rimskih vrлина. Od djevojka se očekivalo da zaštite svoju čednost, skromnost i ugled te da se od malena pripremaju za buduću ulogu supruge i majke. Socijalni režim usmjeren prema ranom braku provodio se obrazovanjem i odgojem djece, a bio je naročito restriktivan za djevojčice.

Tijekom ranijih godina djeteta, majka je preuzimala odgovornost za djetetovo osposobljavanje i obrazovanje. Rimski *matrona*, posebno za vrijeme Republike, uživala je visok status u društvu i dijelila je prava sa svojim suprugom unutar kuće. Sa sedmom godinom života što se tiče intenzivnog odgajanja, dijete je u Rimu napuštalo isključivo vodstvo i odgoj majke, a potom bi se prepuštalo ocu. Ništa nije znakovitije za rimski odgojni sustav doli upravo ova činjenica. Otac je smatran pravim, jedinstvenim odgajateljem, pa i onda kada kasnije na scenu dolaze profesionalni učitelji i odgajatelji kao kućni robovi ili voditelji vlastitih škola. Pristup ovih posljednjih odgajanih i njihova kvaliteta odgojnog postupka mjerit će se onim očevim.⁴⁸

Dječaci su u dobi od sedam godina prelazili pod starateljstvo redovitih učitelja, a većina djevojčica su ostale majčin stalni pratitelj. Neke su djevojčice pohađale javnu osnovnu školu, a neke su se školovale i na višim obrazovnim razinama.

⁴⁷ *Liberalia* su svetkovine u slavu boga Libera. Tog dana bi se rimski mladići proglašavali punopravnim građanima i primali mušku togu.

⁴⁸ Pranjić, Marko, Autohtoni starorimski odgoj, *Časopis za interdisciplinarna istraživanja u odgoju i obrazovanju*, Vol. 156 No. 1-2, 2015., str. 181.

4. OBRAZOVANJE DJEVOJAKA

Obrazovanje u Rimu bilo usmjereno i oblikovano prema učenju onoga što je djeci bilo potrebno da postanu lojalnim građanima svoje zemlje. Gotovo pet stoljeća, koliko je Rim rastao u okviru Apeninskog poluotoka, obrazovanje je bilo usmjereno na razvoj onih vrлина i sposobnosti koje su u svakodnevnom životu bile prepoznate kao posebno vrijedne. U svojim se počecima Rimljani nisu pretjerano opterećivali skladom tjelesnih i duševnih sposobnosti te nisu marili za znanost, knjigu ili umjetnost, ali im je zato ono praktično, neposredno korisno i primjenjivo bilo stalno pred očima, počevši od graditeljstva pa sve do Zakonika dvanaest ploča.⁴⁹ Naravno da je takav stav prema životu utjecao i na koncept formiranja mladog naraštaja, na njegov konkretni odgoj i njegovo svakodnevno ponašanje u društvenoj zajednici. *Mos maiorum* je postavljao standard. *Mos maiorum*, u prijevodu, skup običaja predaka, naziv je za nepisano, običajno pravo Rimljana. Za razliku od pisanih prava, *mos maiorum* rijetko se mijenjao te se prenosio usmenim putem s koljena na koljeno. Činio je moralnu okosnicu tradicionalnoga rimskog društva te obuhvaćao sve sfere društvenog života – moralnu, vjersku, obiteljsku, vojnu, političku i slično. *Mos maiorum* imao je posebno snažan utjecaj na ponašanje zbog rimskog vjerovanja da prevelik otklon od ideala prošlosti vodi ka moralnoj propasti društva. Glavna su se načela odgoja rimske djece odnosila na *mos maiorum* i *decus*, odnosno običaj, naviku, tradiciju, način življenja starih te sve ono što je taj oblik života resilo i činilo vrijednim respektiranja i daljnjeg prenošenja na nove naraštaje.⁵⁰

Država se u svojim počecima nije bavila osnovnim obrazovanjem, stoga je obrazovanje bilo u rukama roditelja za koje se smatralo da su sasvim sposobni dovoljno dobro odraditi ovu funkciju. No s odmakom vremena događale su se velike promjene. Uzrok tome bio je kontakt sa strancima, posebno sa Grcima. Na poslijetku su grčke metode, grčki modeli i grčki ideali bili dominantni u rimskom obrazovanju. *Mos maiorum* postao je anomalija onoga trenutka kada je “tuđi” element, u ovom slučaju grčki, postajao sve privlačniji, bolji i primjereniji pa čak i rimskoj situaciji.⁵¹

⁴⁹ Pranjić, str. 170-171.

⁵⁰ *Ibidem*, str. 174

⁵¹ *loc. cit.*

Povijest rimskog obrazovanja razlikuje dvije faze nastanka: jednu koja je prethodila grčkom utjecaju, dakle relativno izvorno rimsku (od osnutka Rima do Punskih ratova) i drugu fazu, u kojoj se snažno manifestira premoć helenskog aspekta koji se širi na rimski teritorij te treću, latinsku fazu.

Iako latinski i grčki pisci rimskog razdoblja, poput Livija, Dionizija i Plutarha spominju škole, dvojbeno je jesu li u spomenutoj najranijoj fazi rimskog odgoja doista postojale u javnom obliku. Precizan datum osnutka prvih javnih škola je teško odrediti, ali su svakako već postojale u IV. stoljeću prije Krista.⁵² *Terminus ante quem* nastanka nekog oblika javne obrazovne institucije je osnutak privatne škole za koju izvori tvrde da ju je osnovao oslobođenik *Spurius Carvilius Ruga* (oko 230. prije Krista).

U najranijoj fazi djeca su najvjerojatnije bila podučavana u okviru vlastitog doma, a prvi učitelji bili su robovi, oslobođenici ili roditelji. Kućno obrazovanje bilo je uglavnom svedeno na praktičnu primjenu te su se djeca poučavala osnovama pisanja i računanja nužno potrebnima u svakodnevnom životu. Takvo je obrazovanje bilo isto za sve društvene slojeve dok je institucijsko školovanje bilo ograničeno socijalnim statusom. Postoji izvjesna sumnja jesu li javne škole pohađale djevojčice. Prema antičkim izvorima djevojčice su imale istu obrazovnu praksu kao i dječaci, iako to ne mora nužno značiti da su ih dobivale u školama: mogle su se obrazovati i kod kuće. Kućno obrazovanje od strane privatnog učitelja bio je vrlo popularno među patricijima trećeg i drugog stoljeća prije Krista.⁵³ U antičkim izvorima, u obiteljima sa sinovima i kćerima obično se spominju samo sinovi koje obrazuju privatni učitelji. To ne znači nužno da kćeri nisu bile uključene u obrazovanje. Čini se da su obrazovane djevojke iz bogatih obitelji višeg staleža školovale zajedno sa svojom braćom. Ciceron spominje svog prijatelja Atika koji je uposlio roba pedagoga za osnovno obrazovanje svoje kćeri i slobodnjaka gramatičara za njezino srednjoškolsko obrazovanje, a Plinije spominje Miciniju Marcelu i njezinu sestru, također kćeri prijatelja, koje su imale vlastite pedagoge za svoje osnovno obrazovanje i učitelje (*praeceptor*) za gramatičko obrazovanje i *artes liberales*.⁵⁴ U *Ludus*, odnosno osnovne škole, upisivali su se

⁵² Van Der Bergh, Rena, *The Role of Education in the Social and Legal Position of Women in Roman Society*, University of South Africa, str.353.

⁵³ *Ibidem*, str. 354.

⁵⁴ Van Der Bergh, str. 355.

dječaci i djevojčice u dobi od šest ili sedam godina, a podučavalo ih sve do dvanaeste ili trinaeste godine. Čitanje, pisanje i aritmetika bili su glavnim predmetima a koristili su se i udžbenici.

Kako su učitelji u javnim osnovnim školama mahom bili Grci, djela najvećih grčkih autora koristila su kao udžbenici. Latinski jezik mogao se poučavati tek kad su i književni tekstovi na latinskom jeziku postali šire dostupni. Livije Andronik, koji je umro 203. godine prije Krista, preveo je Odiseju na latinski, a Kvint Enije, rođen 240. godine prije Krista, napisao je prvi rimski ep, Anale. Treba, međutim, napomenuti da se latinski jezik oblikovao prije ovog vremena i da su se tradicionalne priče, javni zapisi i Zakonik dvanaest ploča prepričavali u obrazovanju rimske djece. Praktični dio obrazovanja sastojao se od odlaska na Forum, u Senat ili vojne logore rimskih legionara.⁵⁵ Stvaranjem latinske književnosti iznjedrila je latinska škola, gdje su se rimska djeca napokon mogla školovati na svom jeziku (iako su djeca iz patricijskih obitelji obično bila bilingvalna).⁵⁶

Za većinu djece obrazovanje je prestalo kad su napustili osnovnu školu. Nije postojalo strukovno obrazovanje za siromašnije staleže (osim, možda, za praktične poduke koje je otac davao sinu), a djevojke iz siromašnijih slojeva obično su napuštale školovanje kako bi preuzele kućanske dužnosti ili se udale. Patricijski slojevi, međutim, ulagali su u daljnju izobrazbu djece u gramatičkim školama. Srednjoškolsko obrazovanje po grčkom modelu javlja se sredinom III. st. pr. Kr. sa „uvezenim“ grčkim učiteljima. Latinske gramatičke škole počinju se otvarati u I. st. pr. Kr. te su u Augustovo doba bile ravnopravne onim grčkim.

Relativno malo djece doseglo je ovu razinu budući da je rimsko društvo još uvijek bilo prilično aristokratsko, a obrazovanje na toj naprednoj razini viđeno je kao privilegija bogatih i viših slojeva.⁵⁷ Iako većina povjesničara tvrdi da gramatičke škole nisu pohađale djevojke, bar ne u institucionaliziranom obliku, ipak moramo dopustiti mjesto pretpostavci da nije bilo tako. Naime, rimski autori primjećuju da se od razdoblja Republike do kasnog Carstva pojavljuje puno obrazovanih patricijki te njihovo

⁵⁵ Ninčević, Marjan, Hosni, Ino, *Razvoj starorimskogs sustava odgoja i obrazovanja*, 2017., str. 47.

⁵⁶ Van Der Bergh, str. 357.

⁵⁷ *Ibidem*, str. 358.

obrazovanje hvale zajedno sa drugim poželjnim vrlinama. U odnosu na sljedeću razinu obrazovanja, onu iz retoričkih škola, valja napomenuti da su te škole pohađali samo dječaci. Znanje retorike za sudjelovanje u javnom životu bilo je potrebno muškom spolu jer žene nisu imale nikakvu aktivnu ulogu u javnom životu. U gramatičkim je školama započinjalo obrazovanje govorničkih vještina, čitalo se naglas, vježbala se jasnoća govora i zahtijevala se izražajnost.⁵⁸ Pozornost je također posvećena književnosti i zakonu. Fabije Kvintilijan u svom djelu *Obrazovanje govornika (Institutio Oratoria)* kao osnovni cilj odgoja ističe odgoj idealnoga govornika. Govornik bi po njemu trebao imati ove dvije osobine, poštenje i čestitost. Dobrim ljudima, naprotiv nikada neće nedostajati lijepih riječi, uvijek će moći pronaći najbolje misli. Samo dobar i pošten čovjek može biti dobar govornik. Tako je najvažnije svojstvo govornika moć rasuđivanja.⁵⁹

Slika 5. *Sappho*, freska iz vile Julije Feliks u Pompejima,, I st.⁶⁰

⁵⁸ Ninčević, str. 47.

⁵⁹ *Ibidem*, str. 48.

⁶⁰ Inv. br. 9084., Museo archeologico nazionale, Napulj.

Još jedan razlog zbog kojeg rimske djevojke vjerojatno nisu pohađale retoričke škole bio je taj što su se rano udavale. Budući da se formalno obrazovanje obično zaustavljalo nakon što se djevojka uda, čini se logičnim da djevojke koje su se udale mlade, odnosno s dvanaest godina,⁶¹ u fazi kada još nisu završile srednju školu, nisu bile toliko dobro obrazovane kao njihovi puno stariji muževi. U mnogim se slučajevima njihovo obrazovanje nastavilo i nakon vjenčanja: neke su se možda dodatno školovale posredstvom supruga, kod privatnog učitelja ili same, posredstvom privatnih knjižnica.⁶² Varonova supruga Fundanija zacijelo se koristila impresivnom bibliotekom svog supruga i čitala njegove rasprave o poljoprivredi. Naime, *De re rustica* je upravo njoj i posvećena.

Mogli bismo postaviti pitanje zašto su očevi ili muževi obrazovali svoje kćeri i supruge. Čini se da postoji niz odgovora na ovo pitanje, a prvo i najvažnije je moralna svrha. Moralni odgoj igrao je važnu ulogu u odgoju i dječaka i djevojčica i na razne su ih načine učili vrlinama *mos maiorum* kao što su samokontrola, ljubav i poštovanje roditelja, nesebičnost, razboritost ili istinitost. Musonije Ruf tvrdi da bi kćeri i sinovi trebali dobiti isto obrazovanje jer su žene sposobne za iste vrline kao i muškarci.⁶³ Čini se da se obrazovanje koje je uključivalo književnost, filozofiju i nešto matematike bilo preporučljivo u svrhu stvaranja čedne suprug i razborite upraviteljice kućanstva. Druga svrha obrazovanja koje su djevojke stekle bila je ideal obrazovanog majčinstva. Od žena se očekivalo da budu dobro obrazovane kako bi mogle nadgledati obrazovanje vlastite djece. Visoko obrazovana žena, mogla je sama odgojiti svoju djecu i priuštiti im izvrsno obrazovanje - očito bez učitelja. Štoviše, od rimskih se majki očekivalo da budu stroge disciplinarke koje su trebale nadzirati moralno i intelektualno obrazovanje svoje djece i unuka.⁶⁴ Kornelija, majka rimskih reformatora Tiberija i Gaja Sempronija Grakha, nakon smrti svog supruga 154. godine pr. Kr., nikad se nije preudala te se u potpunosti posvetila obrazovanju svojih sinova.

Treća svrha obrazovanja bila je društvena uloga matrone privilegiranih slojeva, a četvrta, obrazovanje kao oznaka društvenog statusa.

⁶¹ Zakonski dozvoljena dob stupanja u brak za djevojke bila je dvanaest godina.

⁶² Van Der Bergh, str. 359.

⁶³ *Ibidem*, str. 360.

⁶⁴ *loc. cit.*

U carsko doba kada je školski odgoj već postao dio svakodnevnice, diskutiralo se što je za dijete važnije, škola ili obitelj. Nije rijedak slučaj da su se mnogi Rimljani opredjeljivali za obitelj: *domi atque intra privatos parietes*, kod kuće i unutar vlastitih zidova, za stari pristup odgoju djeteta u krilu obitelji kao najveće jamstvo njegove zaštite i napretka.⁶⁵

Slika. 6. Djevojka koja čita, brončana statueta, I. st.⁶⁶

⁶⁵ Kvintilijan, *Obrazovanje govornika*, I, 2, 1.

⁶⁶ Kolekcija *Département des Monnaies, Médailles et Antiques de la Bibliothèque nationale de France*.

5. BRAK

Sklapanje braka bilo je jedan od najsvečanijih trenutaka u životu Rimljana. Brak se smatrao dužnošću građana oba spola i sredstvom očuvanja obitelji, a samim time i očuvanjem države. Većina je brakova bila strogo dogovorena kao bi ojačala političke saveze i ekonomske veze između dviju obitelji. Rimljani su u zakonitom braku (*iustum matrimonium*) vidjeli poslovni odnos, diktiran građanskim i obiteljskim razlozima, prije nego realizaciju ljubavi ili naklonosti između dviju osoba. Brak je bio jedna od fundamentalnih institucija rimskog društva zato što je spajao ne samo dva pojedinca nego i dvije obitelji.

Primarni cilj braka bio je stvaranje "legitimne" djece. Brak, iako privatna institucija, bio je stanje koje je za sobom povlačilo pravna pitanja. Djeca koja su se rodila iz ovog saveza bila su pravno priznata, prenosila su očevo ime i tako produžavala njegov rod.⁶⁷ Prema rimskom pravniku Hereniju Modestinu (III. stoljeće): "Brak je spoj muškarca i žene, koji čini udruživanje tijekom cijelog njihova života i uključuje zajedničko uživanje božanskih i ljudskih privilegija."⁶⁸ Brak je dakle, osim pravnih i životnih posljedica, smatran udruživanjem božanskih privilegija, *communicatio divini iuris*. Ipak, jedan od paradoksa rimskog braka je nepostojanje religijske ceremonije koja bi trebala zaključiti bračni savez u pravnom smislu.⁶⁹

Rimski je brak je mogao započeti ukoliko su bila prisutna četiri bitna elementa: muškarac i žena morali su biti slobodni građani, biti odgovarajuće dobi za stupanje u brak, imati namjeru pristati biti mužem i ženom te imati pristanak bilo kojeg odgovarajućeg skrbnika. Registar vjenčanih brakova nije postojao, niti je bila potrebna prisutnost ovlaštene osobe koju je imenovala država da proglasi par vjenčanim. Ono što se računalo bila je namjera uključenih pojedinaca. Prema rimskom pravniku Ulpianu dijeljenje kreveta ne stvara brak, ali pristanak stvara.⁷⁰ Međutim, prema mišljenju mnogih autora, rimski brak nikada nije nastao pukom razmjenom pristanka. Brak je pretpostavljao način života koji karakteriziraju različita javna djela.⁷¹ Da je samo

⁶⁷ Aries, P., Duby, str.47

⁶⁸ Jonaitis, Marius, Kosaitė-Čypienė, Elena, *Conception of Roman Marriage: Historical Experience in the Context of National Family Policy Concept*, Mykolas Romeris University, 2009., str. 300.

⁶⁹ Grimal, Pierre, *Milosc w starozytnym Rzymie*, Panstwowy Instytut Wydawniczy, Warszawa, 2005., str. 55.

⁷⁰ Ulp., *D.* 50.17.30: *consensus, non concubitus, matrimonium facit.*

⁷¹ Stocquart, Émile, *Marriage in Roman Law*, Yale Law Journal, Vol.XVI, 1907., str. 303.

suglasnost bila dovoljna, u izvorima ne bi bila dokumentirana činjenica da se brak može sklopiti bez prisutnosti budućeg muža, pod uvjetom da mladenku dovedete u njegovu kuću. Ukoliko je postojala obrnuta situacija, odsutnost mladenke, brak se ni ne bi mogao sklopiti. Javni red i opći interesi bili su razlozi za održavanje bračne valjanosti.⁷²

Kroz prva tri stoljeća postojanja Rima bračni savezi bili su zabranjeni između patricija i plebejaca.⁷³ Razlog tome je ležao u samom smislu braka. S religijskog aspekta društvena neravnoteža izazivala je u očima bogova nedostatak harmonije u odnosima i nedostatak pravnog zajedništva.⁷⁴

Najvažniji uvjet za sklapanje pravno prihvaćenog rimskog braka je bio *ius conubii*, pravo na brak prema rimskom zakonu kojeg su imali samo rimski građani. Samo takav oblik braka se nazivao *matrimonium iustum*, i ravnao se po *ius civile*.⁷⁵ Kako je brak bio od društvenog značaja i često predstavljao savez dviju obitelji, očevi obitelji (ili tutori) su izabirali buduće muževe svojim kćerima, ne vodeći računa o njihovim eventualnim željama. Djevojke su se mogle udati već u dvanaestoj godini, a mladići od četrnaeste pa nadalje. Čini se da se većina rimskih žena udala u kasnim tinejdžerskim godinama do ranih dvadesetih. Patricijke su se udavale mlađe od onih iz nižih klasa, i od aristokratske djevojke se očekivalo da bude djeвица do prvog braka. Brak se sklapao poslije dugog razdoblja zaruka (*sponsalia*), jer su roditelji zaručnike ponekad zaručivali još kao djecu. Sastojale su se od obećanja koje bi zaručnici, uz pristanak svojih očeva, ili očevi ako su zaručnici bili djeca, dali jedno drugome pred određenim brojem rođaka i prijatelja, što svjedoka, što gostiju pozvanih na zajedničku gozbu kojom je završavala svečanost.

Još od najstarijih vremena postojao je običaj davanja miraza (*dos*) koji je prethodio stupanju u brak. Miraz je imovinski doprinos koji su žena, njezin *pater familias* ili srodnici davali mužu radi lakšeg uzdržavanja obitelji. U početku je to bila moralna obveza, a od Augusta je postala pravna obveza žene ako je bila *sui iuris*, odnosno njezinih rođaka.

⁷² *Ibidem*, str. 303.

⁷³ Grimal, P., str 54.

⁷⁴ *Ibidem*, str. 55.

⁷⁵ *Ius civile* je latinski naziv za civilno pravo. U antičkom Rimu bio je dio pravnog sustava i vrijedio je isključivo za rimske građane. Za druge građane je vrijedio *ius gentium*.

Uobičajeni bračni život započinjao je životom u muževoj kući, a ako žena nije ušla u kuću svog supruga, ne bi se mogla tretirati kao udata.⁷⁶ Kuća supruga je, dakle, bila domicil braka. Zajednički život i bračna naklonost supružnika, odnosno volja za stvaranjem obiteljskih odnosa, *affectio maritalis*, pečatirali su započeti brak. Istek bilo kojeg od ovih elemenata značio je prestanak braka.⁷⁷

Affectio maritalis je međusobna naklonost, izraženi izvana i trajno podržani voljom muškarca i žene da nastave brak i da ostanu zajedno.⁷⁸ *Affectio maritalis* kao subjektivni psihološki trenutak različito se izražavao među supružnicima u svakoj pojedinoj obitelji ali je prije svega značio izuzetan položaj u obitelji koji je suprug pružao svojoj supruzi. U pogledu osoba podređenih *patria potestas* brak je ženi davao časno ime *mater familias*, osiguravao poštovanje njene djece te tako utjecao na njen položaj u rimskom društvu. Neki autori čak tvrde da se brak razlikuje od bilo koje druge vrste odnosa među osobama različitog spola samo *affectio maritalis*.⁷⁹

Kad se prosuđivalo je li zaključen valjan brak, bilo je lakše dokazati zajednički život nego postojanje međusobne naklonosti.

Brak je u starom Rimu kroz vrijeme poprimao razne oblike. U smislu vlasti nad suprugom postojale su dvije vrste braka: *cum manu* i *sine manu*.

5.2. BRAK CUM MANU

Rani oblik rimskog braka uključivao je prijenos očeve vlasti (*manus*) nad kćeri na njezinog supruga. Žena je, dakle, „s ruku“ oca prešla „u ruke“ supruga. Ulaskom u *manus* brak žena bi izašla iz sfere očeve moći (ili najstarijeg muškog člana svoje obitelji) i postala članom obitelji svog supruga pod čijom kontrolom se nalazila do kraja braka. Ova kontrola se odnosila prvenstveno na oca supruga kao *pater familias*, i neće se odnositi na supruga dok god on ne postane *pater familias*. Moć koju je manusom dobio suprug bila je donekle ograničena u usporedbi s onom koju je imao nad vlastitom djecom. Muž nije posjedovao zakonsko pravo ubiti suprugu, predati je zakonu ako je počinila krivično djelo ili je prodati.

⁷⁶ Jonaitis, M., Kosaitė-Čypienė, E., str. 303.

⁷⁷ *Ibidem*, str. 303.

⁷⁸ *loc. cit.*

⁷⁹ *Ibidem*, str. 331.

Kada bi žena sklopila brak *cum manu* zauzimala bi položaj ekvivalentan kćeri. Prema građanskom pravu postala bi djetetom muža i sestrom svoje djece, *loco filiae*. Nije mogla posjedovati vlastitu imovinu, a u liniji nasljeđivanja bi imala jednaka prava kao muževa djeca.

Tri su načina za ulazak u manus brak: *confarreatio* koji je bio rezerviran samo za višu klasu, te *coemptio* i *usus* koji su bili dostupni za sve članove društva. Justinijanova pravna kodifikacija ne spominje ove vrste brakova te je moguće je da su oni prestali postojati mnogo ranije, vjerojatno već u I. st. pr. Krista s obzirom da se u doba Cicerona *manus* brak rijetko spominje u izvorima.⁸⁰

Confarreatio je oblik braka koji je u svojim počecima bio rezerviran samo za najviše slojeve rimskog društva. Prema rimskoj tradiciji ceremonijom *confarreatio* žene bi ušle u *manus* putem žrtve koju su supružnici prinijeli Jupiteru Fareju, a u čiju svrhu se koristio kruh napravljen od pira, poznat kao *farreus*.⁸¹ Obredu su, osim mladenaca, prisustvovali *pontifex maximus*, *Flamen Dialis* ili Jupiterov svećenik te deset svjedoka.⁸² Brojka od deset svjedoka je zasigurno predstavljala deset kurija od kojih se tvorilo *tribus*.⁸³ Obredom su se supružnici sjedinjavali po božanskom i ljudskom pravu, te se simbolično predavala vatra i voda i sjedinjavale ruke mladenaca.⁸⁴ *Confarreatio* brak je u svojim počecima bio neraskidiv. No, s vremenom i pritiskom društvene klime izmišljena je ceremonija *diffareatio*, razvrgavanja takvog braka.⁸⁵ Do kraja Republike ovaj način sklapanja braka je bio dozvoljen ne samo patricijima već i parovima od kojih je samo jedan morao biti pripadnik patricijskog staleža. Prema Tacitu, tijekom vladavine Tiberija *confarreatio* je bio nepoželjni oblik sklapanja braka, ponajviše zbog ravnodušnosti prema ceremoniji.⁸⁶ Svrha stupanja u *confarreatio* brak se mijenjala i prilagođavala duhu vremena. U doba Carstva ulaskom u brak žena nije

⁸⁰ Horvat, Marijan, *Rimsko pravo*, Zagreb, 2019., str.136

⁸¹ Kaulić, Paula, Institucija braka i ceremonije povezane s time u grčko-rimskom svijetu, *Rostra*, vol. 2., br. 2., 2009, str. 64.

⁸² *Ibidem*, str. 64.

⁸³ Grimal, P., str. 58.

⁸⁴ *Ibidem*, str. 64.

⁸⁵ Grimal, P., str.58.

⁸⁶ Tac, *Ann.*IV.16

potpadala pod kontrolu supruga, osim u ceremonijalne svrhe. Najvjerojatnije se zbog ove promjene običaj *confarreatio* sačuvao sve do dolaska kršćanstva.⁸⁷

Coemptio je sklapanje braka u vidu prividne kupnje. Prema rimskom pravniku Gaju, ovim brakom u *manus* se ulazi zarobljavanjem, odnosno zamišljenom prodajom ispred *libripens*, držača vage, i pet svjedoka koji moraju biti odrasli muški rimski građani.⁸⁸ Ova kupovina mladenke je bila simbolična u rimskom društvu te je najvjerojatnije postignuta uz komad bronce koji se stavljao na spomenutu vagu. Ovakav oblik sklapanja braka nestaje s početkom klasičnog razdoblja iako je njegova forma korištena za promjenu ženina tutora (o čemu će biti riječ u sljedećem poglavlju) ili kao način pravljenja oporuke.⁸⁹ Prema Ciceronu, pravnici njegovog vremena više nisu točno znali koje se ceremonije vežu uz ovaj oblik braka.⁹⁰

Usus brak je bio najjednostavniji oblik sklapanja braka a samim time i najrašireniji. Nakon godine dana zajedničkog života, žena bi potpadala pod *manus* supruga. Ukoliko supruga nije bila voljna prepustiti se *manusu* svog bračnog partnera bilo je dovoljno da provede tri uzastopne noći van suprugove kuće.⁹¹ Ovaj brak se razlikovao od konkubinata po *affectio maritalis* a sam postupak nije zahtijevao ceremonijalnu praksu, osim dovođenja mladenke u kuću budućeg supruga⁹²

5.3. BRAK *SINE MANU*

Stvaranje braka *sine manu* tradicija pripisuje decemvirima koji su oko V. st. pr. Kr. revidirali Zakonik dvanaest ploča.⁹³ Međutim, nije isključeno da je takav oblik braka postojao i prije, te Zakonik dvanaest ploča kodificira njegovo postojanje. Zasiurno je na instituciju ovog braka utjecalo pravo o legalizaciji brakova između patricija i plebejaca od 445. godine pr. Krista u *Lex Canuleia*. Ovo pravo je zasiurno imalo utjecaja na liberalizaciju i umanjeње zahtjeva koji su se tražili u strogo patrijarhalnom

⁸⁷ Treggiari, Susan, *Roman Marriage: Iusti Coiuges from the Time of Cicer to the Time of Ulpian*, Clarendon Press, 1993., str. 23.

⁸⁸ Gaius, *Inst. Iust.* 1.113

⁸⁹ Kaulić, P., str. 66.

⁹⁰ Grimal, P., str. 59.

⁹¹ *Ibidem*, str. 59.

⁹² Kaulić, str. 66.

⁹³ Grimal, str. 60.

braku *cum manu*.⁹⁴ Uz *manus* brak se u V. stoljeću pr. Kr. počeo pojavljivati i brak bez vlasništva, poznat kao brak *sine manu*, u kojem žena nije potpadala pod kontrolu supruga, već je ostala u vlasništvu oca ili skrbnika. Takav obrat potezao je za sobom ozbiljne posljedice i u određenom stupnju je utjecao na ženinu slobodu. U braku *sine manu* žena je bila podvrgnuta volji svog *pater familias* te je otac mogao prekinuti brak u bilo kojem trenutku bez pristanka supružnika.⁹⁵ Također, žena je od supruga dobivala i neka prava nad njegovom imovinom, a s druge strane ostajući pod *potestas* svoga oca, štitila je pravo raspolaganja svojim mirazom i osobnom imovinom, tako da istu muž nije mogao prisvojiti ili eventualno zloupotrijebiti. Žena je imala pravo nasljedstva očeve imovine te se naslijeđena imovina smatrala njenim nasljedstvom, ne muževim.

Djeca rođena u ovom obliku braka su pripadala suprugu i suprugovoj obitelji, nisu imali pravnu vezu s majčinom stranom obitelji i pravo na njeno nasljedstvo.

Za nastanak ovog braka pravo nije tražilo ispunjavanje nekih formalnosti. Bila je dovoljna faktična zajednica života bračnih drugova i njihovih želja da se ta zajednica smatra brakom.

Slika. 7. Detalj sarkofaga koji prikazuje ceremoniju rimskog vjenčanja.⁹⁶

⁹⁴ *Ibidem*, str. 60.

⁹⁵ *Ibidem*, str. 60.

⁹⁶ Kataloški br. 1805,0703.143, British Museum.

5.4. MATRONA

Prema rimskom shvaćanju u matroni, supruzi i gospodarici domusa, objedinjena je esencija ženskih moralnih vrлина. Čednost (*pudicitia*), skromnost (*modestia*), posvećenost obitelji i bogovima (*pietas*), samokontrola (*castitas*) trebale su biti glavnim odlikama ponašanja matrone i ključ za jačanje njenog položaja u obitelji i društvu. Primjereno ponašanje garantiralo je njezinu sreću, osiguravalo bračnu slogu (*concordia*) i donosilo blagostanje njezinoj obitelji. Iako je često ostajala pod zakonskom kontrolom svog *pater familias*, matrona je bila središnja ličnost i u obitelji svoga supruga. Rimaska matrona kao supruga i majka trebala bi se ponašati tako da okolina uočava njenu plemenitost i divi se njezinoj čednosti.⁹⁷ Autoritet i položaj unutar domusa matrona je jačala i rađanjem djece, posebno sinova.⁹⁸ Matrona je držala obitelj na okupu te odgajala djecu u skladu sa načelima rimskog društva, a kako bi postali uzorni rimski građani. Moraliziranost matrone bila je uglavnom usmjerena na žene iz viših slojeva društva, u manjoj mjeri na plebs, jer su matrone iz patricijskih obitelji bile jamstvo očuvanja tradicija predaka.

Rimljanka koja je ušla u legalan brak (*matrimonium iustum*), zvala se matrona. Iako se matrona poistovjećuje sa pojmom majke obitelji (*mater familias*), u vrijeme Republike su se ova dva pojma razlikovala. Prema Aulu Geliiju, *mater familias* je zbirna imenica za sve žene koje su sklopile *manus* brak.⁹⁹ Prema Ulpianu, *mater familias* je neovisna o moći svoga oca i posjeduje vlastitu imovinu i „ne živi nečasno“ (*quae non inhonestae vixit*).¹⁰⁰

Čitav život savršene matrone bio je determiniran obvezom poniznosti i šutnje koje je od nje zahtijevao vanjski svijet ali i ona od sebe same. Isticanje vrлина, vještina ili talenata matrone od strane stranaca smatralo se neprimjerenim.¹⁰¹ Čestitost matrone

⁹⁷ Turkiewicz, Natalia, Apologia cnot rodzinnych w rzymskim pismienictwie przedchrzescijanskim, *Kieleckie Studia Teologiczne* br.15, 2016., str. 112.

⁹⁸ *Ibidem*, str. 112.

⁹⁹ Saller, Richard P. "Pater Familias, Mater Familias, and the Gendered Semantics of the Roman Household." *Classical Philology*, vol. 94, no. 2, 1999., str.193.

¹⁰⁰ *Ibidem*, str.194.

¹⁰¹ Turkiewicz, N., str. 118.

bi trebala biti uočljiva u njenom skromnom ponašanju i nitko osim njezinih najbližih nije smio isticati njene vrline supruge i majke.¹⁰²

Postojala su konkretna obilježja statusa matrone, posebno u pogledu odjeće. Tijekom kasne Republike i Carstva matrona je uglavnom nosila dvije tunike prekrivene dugom haljinom poznatom kao *stolla*. Kad bi izašla, dodala bi *pallu*, plašt prebačen preko ramena, a ponekad i preko glave. Mlade djevojke, prostitutke i one koje su izgubile titulu matrone (obično zbog preljuba) nisu smjele nositi niti jedan od ovih odjevnih predmeta. Haljina matrone trebala je zaštititi ženu koja je nosi, fizički i moralno, od znatiželjnih pogleda neuglednih muškaraca koji bi mogli osporiti njezinu čednost.

Seneka Stariji o matroninoj čednosti progovara u djelu *Controversiae*: „Neka matrona koja se želi oduprijeti zavodnicima napusti kuću odjevena tek toliko da ne izgleda neuredno. (...) Neka njene oči gledaju prema zemlji; čak i kad ljudi inzistiraju da je pozdrave, ona bi se radije trebala prikazati neljubaznom nego neskromnom. Ukoliko odgovori na pozdrav rođacima, trebala bi se vidno zarumeniti. Sve te stvari trebale bi biti jamstvom njezine skromnosti. Njezino lice bi trebalo prije izgovorenih riječi odagnati svaku sumnju u bestidnost. Nijedna požuda ne može probiti obranu njezine skromnosti.“¹⁰³

Slika 8. Žena kao *Pudicitia*, III. ili II. stoljeće pr. Kr.¹⁰⁴

¹⁰² Turkiewicz, N., str. 118.

¹⁰³ *Ibidem*, str. 113.

¹⁰⁴ Tip. 23.88, The Walters Art Museum, Baltimore.

5.5. LIVIA DRUSILLA

Kraj Republike i početak Carstva obilježile su promjene u političkoj strukturi, organizacija imperija te borbe za prijestolje prepune intriga i obiteljskih sporova u kojima su pojedine žene odigrale važnu ulogu. Iako je ženama bilo zabranjeno javno djelovanje te su tradicionalno povezivane s privatnom sferom domusa, ipak je *Livia Drusilla*, treća i posljednja supruga cara Augusta, uspjela živjeti u središtu političkog života gotovo sedamdeset godina.¹⁰⁵ Livija je bila majka Tiberija, baka Germanika i cara Klaudija te prabaka careva Kaligule i Nerona. Prema Svetonijevoj interpretaciji, Livija je bila posve tradicionalna rimska matrona.¹⁰⁶ Tradicionalnim ženskim vrlinama supruge i majke postigla je status koji nitko nije mogao zamisliti u vrijeme njezina rođenja i koji je označio značajan razvoj u javnoj percepciji žena rimskog svijeta.

Livija (58. pr. Kr. – 29.) je prema standardima vremena doživjela izuzetno duboku starost. U vrijeme kada je prosječni ljudski vijek trajao između trideset i četrdeset godina, ona je umrla u svojoj 87. godini, nadživjevši svoga zadnjeg supruga i cara Augusta. Bila je kćer Alfidije i Marka Livija Druza, rodom iz patricijske obitelji Klaudijevaca.¹⁰⁷ Livijin otac ju je udao za rimskog vojskovođu Tiberija Klaudija Nerona, s kojim je imala dva sina, Tiberija i Klaudija Nerona Druza. Njen otac i suprug učestvovali su u građanskom ratu koji je izbio poslije Cezarovog ubojstva, priklonivši se iskusnijoj političkoj figuri, Marku Antoniju. Nakon Peruzinskog rata i Oktavijanove pobjede 40. pr. Kr., bježeći pred Oktavijanovom vojskom, Tiberije Klaudije Neron zajedno sa suprugom Livijom i tada dvogodišnjim Tiberijem bježi u Grčku da bi se priključio trupama Marka Antonija. Zahvaljujući primirju sklopljenom između Oktavijana i Marka Antonija 39. pr. Kr. te amnestiji koja je uslijedila, Liviji je omogućeno da se s obitelji vrati u Rim i upozna Oktavijana. Prema pisanju antičkih autora, bila je to ljubav na prvi pogled, unatoč Oktavijanovom braku sa Skribonijom i Livijinoj trudnoći.¹⁰⁸ Kako bi se par mogao legalno uzeti, Oktavijan se razveo od Scribonije (na dan kada mu je rodila kćer Juliju Stariju!) te je prisilio Tiberija Klaudija Nerona da se razvede od

¹⁰⁵ Brannstedt, Lovisa, *Femina Princeps: Livia's position in the Roman state*, LundUniversity, 2016., str.15

¹⁰⁶ Svet. *Aug.* 73.84

¹⁰⁷ Wojcik, Andrzej, Audiencja u Cesarzowej. Komentarz do wizerunku Liwii Druzylli w Owidiuszowej poezji z Pontu, *Symbolae philologorum Posnaniensium Graecae et Latinae XVIII*, Poznan, 2008., str. 6.

¹⁰⁸ Svet. *Tib.* 4.5; Tac. *Ann.* 5.1.2.

Livije.¹⁰⁹ August i Livija vjenčali su se 38. pr. Kr., samo par dana nakon poroda Livijnog drugog sina iz prvog braka. Prema Kasiju Dionu, bivši Livijin suprug prisustvovao je vjenčanju, dajući je u brak "baš kao što bi učinio i otac".¹¹⁰ Livija i August ostali su u braku više od pola stoljeća unatoč činjenici da nisu imali zajedničke djece. Moguće obrazloženje ustrajnosti braka treba potražiti u Augustovim reformama za obnovu morala kao i kompleksnoj političkoj situaciji koja je Liviju Druzilu učinila idealnom i politički iznimno korisnom suprugom.

Nakon konačne pobjede nad Markom Antonijem, Oktavijan je 27. pr. Kr. postao jedini gospodar Rima, *princeps*, te si je nadjenuo simbolički *cognomen* August (uzvišeni). Livija nije dobila službenu titulu koja bi bila odgovarajuća njegovoj. Rimsko društvo se tek počelo navikavati na ideju vladavine jednog čovjeka, te bi dodjeljivanje carskih počasti jednoj ženi zasigurno uzburkalo emocije i potaknulo političke proteste u novonastaloj monarhiji.

Livija je u braku sa Augustom uživala status privilegiranog savjetnika te je snažno utjecala je na njegovu politiku. Oktavijan je rado prihvaćao Livijin utjecaj i prije samog sklapanja braka o čemu svjedoči žalba njegove tadašnje supruge Skribonije kojom je javno prozvala ljubavnicu svoga supruga, optužujući ju za prekomjeren utjecaj na Oktavijana.¹¹¹ Livija je, zajedno sa suprugom Augustom, stvorila o sebi javnu sliku usko povezanu s brakom, obitelji i tradicionalnim rimskim moralnim vrijednostima. Oktavijan je 35. pr. Kr. donio zakon kojim je Liviji i svojoj sestri Oktaviji, kao idealnim rimskim matronama, osigurao tribunsku nepovredivost¹¹² (*sacrosanctitas*) te ih je oslobodio od tutorstva.¹¹³ Oslobođanje od tutorstva davalo je ženama viših staleža moć u upravljanju vlastitom imovinom i širenje sfera političkog utjecaja. Livija je posjedovala rudnike bakra u Galiji, palmine nasade u Judeji i plantaže trske u Egiptu.¹¹⁴ Njezina najveća politička ambicija bila je osigurati Augustovo nasljedstvo sinu iz prvog braka, Tiberiju, što joj je i uspjelo nakon smrti Augusta.

¹⁰⁹ Svet. *Aug.* 62.63

¹¹⁰ Cassius Dio 48.44.

¹¹¹ Svet. *Aug.* 69.1

¹¹² Pravo na nepovredivost (*sacrosanctitas*) časti imali su tribuni i svećenice vestalke.

¹¹³ Flory, Marleen B. "Livia and the History of Public Honorific Statues for Women in Rome." *Transactions of the American Philological Association* (1974-), vol. 123, 1993., str. 287.

¹¹⁴ Hurley, D. "Livia (Wife of Augustus)." Online Encyclopedia of Roman Emperors (pristupljeno 19.09.2020.).

Slika 9. Livija na aversu *dupondiusa* kao *Iustitia*. Kovanicu je dao iskovati Tiberije, Livijin sin. ¹¹⁵

5.6. RAZVOD

Prema klasičnom rimskom zakonu brak bez *manusa* temeljio se na pristanku. Uz dopuštenje bilo kojeg odgovarajućeg skrbnika, muškarac i žena mogli su se vjenčati sve dok su oboje bili odgovarajućih godina, pa se nije činilo nerazumnim da ako jedna od strana povuče pristanak, brak će završiti. Brak je mogao biti razvrgnut uzajamnom voljom obaju bračnih partnera ili pak odlukom jednoga od njih, a volja se mogla izjaviti usmeno ili pismeno (*per litteras*), ne nužno osobno, nego i preko glasnika (*per nuntium*).¹¹⁶ Smatralo se uputnim obavijestiti drugu stranu, ali zakon nije zahtijevao da se to i učini. U proces razvoda nije bila uključena nijedna javna vlast.

Da bi se razvele, jedna ili obje strane su jednostavno morale smatrati da više nisu vjenčane. Prema izvorima, jednostrana izjava volje jednog od bračnih drugova izražavala se riječima „zadrži svoje stvari“ (*tuas res tibi habeto*) ili „nosi sa sobom svoje stvari“ (*tuas res tibi agito*).¹¹⁷ Izgleda da su Rimljani bili puno liberalniji u svojim postupcima razvoda od suvremenih društava. Pošto nije postojala zajednička bračna stečevina i bilo koja djeca iz braka su pripala ocu, nije se imalo oko čega puno raspravljati. Jedina stavka podložna raspravi bio je miraz koji se obično vraćao ženinoj obitelji ako je muž inicirao razvod. Iz toga proizlazi da poneki muškarci zbog materijalne koristi nisu pristajali na razvrgavanje braka.

¹¹⁵ RIC II 218.

¹¹⁶ Bratković, Marko, Razvrguće braka u rimskom, kanonskom i suvremenom hrvatskom obiteljskom pravu, *Zbornik PFZ*, 61, 2010., str. 119.

¹¹⁷ *Ibidem*, str. 120.

Razvod je bio legalna, ali relativno neformalna stvar koja je uglavnom uključivala suprugu koja je napuštala kuću supruga i vraćala se, najčešće, roditeljima.

Bio je društveno prihvatljiv ako se provodio u okviru normi *mos maiorum*. O prestanku braka u izvorima rimskoga prava sačuvan je sljedeći Paulov¹¹⁸ fragment: "Brak prestaje razvodom, smrću, zarobljavanjem, ili gubitkom slobode na drugi način, jednog od bračnih drugova."¹¹⁹ Pravnici su za razvrgnuće braka usporedno koristili izraze *divortium* i *repudium*.

Uz najstarije razdoblje Rima vezan je slučaj Spurija Karvilija Ruge iz VI. st. pr. Kr., kojega neki rimski izvori smatraju prvim čovjekom koji je jednostrano razveo svoj brak.¹²⁰ Prema Dioniziju iz Halikarnasa odličnik Spurije Karvilije se razveo od svoje žene zbog neplodnosti. Jedan od razloga za opravdan čin razvoda bio je i nemogućnost imanja djece. U takvim slučajevima je suprug ženi morao vratiti miraz kako bi se mogla ponovno udati.

Slučaj Spurija Karvilija Ruge najvjerojatnije odražava stanje svijesti društva rimske države u prvih pet stoljeća postojanja u kojima je razvod braka bila rijetko viđena situacija.¹²¹ U najstarije doba brak *cum manu* mogao je razvesti samo muž, odnosno njegov *pater familias*, ako je muž još bio pod *patria potestas*.¹²² Žena nije mogla inicirati razvod. Ta je privilegija pripadala muževima, koji su se mogli razvesti od svojih žena samo iz nekoliko specifičnih razloga: preljuba, trovanja djece i zamjene ključeva.¹²³ A ako se razvela zbog takvog lošeg ponašanja, izgubila je i miraz.¹²⁴ Zakonik dvanaest ploča davao je mužu pravo da otjera ženu, dok je isto pravo supruzi bilo zaniijekano. Da bi se spriječile manipulacije i olako puštanje zbog najbanalnijih razloga, rimsko je zakonodavstvo poznavalo instituciju vijećanja od strane muževe obitelji kako bi se utvrdilo jesu li razlozi opravdavajući za tjeranje supruge iz doma i muževe obitelji.¹²⁵

¹¹⁸ Julije Paul (lat. *Iulius Paulus*), istaknuti rimski pravnik iz trećeg stoljeća. Bio je Papinijanov učenik.

¹¹⁹ Bratković, M., str.114.

¹²⁰ *Ibidem*, str.117.

¹²¹ *loc. cit.*.

¹²² *loc. cit.*

¹²³ Treggiari, S., str. 441-442.

¹²⁴ *loc. cit.*

¹²⁵ Busuladžić, Adnan, Predmeti i prikazi erotskog sadržaja iz antičke zbirke Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine, *Godišnjak/Jahrbuch*, 2016., Str.135.

Pravo na razvod braka *sine manu* imala su oba bračna druga. Štoviše, *pater familias* je svoju kćer mogao odvesti od njezina muža čak i protivno njezinoj volji, a žena *sui iuris* mogla je sama svojevolaro razvesti svoj brak.¹²⁶ Pravo obaju bračnih drugova na razvod braka je u doba kasne Republike priznato i bračnim drugovima u *manus* braku. Situaciju u društvu početkom Carstva najbolje je dočarao Seneka: „Nijedna žena ne srami se prekinuti svoj brak, budući da i najglasovitije gospođe običavaju brojiti godine ne više prema imenima konzula već prema imenima svojih muževa. Razvode se da bi se udavale. Udaju se da bi se razvodile.“¹²⁷ Bračni drugovi isključivi su ovlaštenici razvoda vlastita braka već u kasnije klasično doba.¹²⁸ Čini se da su u II. stoljeću poslije Krista žene stekle pravo pokrenuti vlastiti razvod.

Car August je u *Lex Iulia et Papia-Poppaea* donio dva zakona kojima potiče brak, promiče rađanje i obeshrabruje preljub. Prema tom zakonu žena se u roku od šest mjeseci nakon razvoda trebala preudati. Ukoliko je odbila ponovni brak imala je narednih osamnaest mjeseci da se predomisli a da ne bude sankcionirana.

August je u *Lex Iulia de adulteriis* bračni preljub žene pretvorio u zločin. Ženin preljub je predstavljao sramotu za muževu obitelj i samog supruga i kao takav nije bio u skladu sa *mos maiorum*. Zakon je zahtijevao stroge kazne, uključujući oduzimanje imovine i progonstvo, a dopuštao je i izjavu o opravdanom ubojstvu u nekim slučajevima ako bi suprug ili *pater familias* zatekao suprugu, kćer ili nevjestu u krevetu s drugim muškarcem. Augustovi zakoni o preljubu su zapravo kodificirali ono što je bilo uobičajeno, naime Katon Mlađi koji generacijski pripada vremenu prije Augustovih zakona, kaže: „ukoliko uhvatiš ženu u preljubu, moći ćeš je ubiti bez suđenja i bez kazne; a ukoliko ćeš ti učiniti preljub, ona te neće smjeti ni prstom dodirnuti, ionako nema na to pravo.“¹²⁹

5.7. PONOJNI BRAK

Ponovni brak nakon smrti supružnika ili rastave bio je vrlo uobičajen, pogotovo među višim društvenim slojevima Rimljana. Ulazak u novi brak bio društveno prihvaćen

¹²⁶ Bratković, M., str.118.

¹²⁷ Busuladžić, A., str.135.

¹²⁸ Bratković, M., str. 118.

¹²⁹ Grimal, P., str. 90.

i poticao se ukoliko je jedan od partnera bio u naponu biološke snage za stvaranje potomstva. Iako pravno nije naznačeno razdoblje čekanja za udovca, bio je običaj da žena ostane u žalosti deset mjeseci prije nego što se ponovno uda.¹³⁰ Raspon od deset mjeseci dopuštao je eventualnu trudnoću: ako je žena zatrudnjela neposredno prije suprugove smrti, razdoblje od deset mjeseci osigurava pitanje očinstva koje bi moglo utjecati na djetetov socijalni status i nasljedstvo. Pretorski edikt odredio je kaznu zakonske sramote protiv žene koja se ponovno vjenčala prije isteka deset mjeseci od muževe smrti.¹³¹ Oktavija Mlađa je stupila u drugi brak s Markom Antonijem prije isteka propisanog vremena žalovanja nakon smrti svog muža, senatora Lucija Marcija Filipa. Kako bi se mogla legalno udati za Marka Antonija, rimski Senat joj je dekretom skratio period žalovanja.¹³²

Imućna udovica ili razvedena žena imala je pravo glasa u odabiru budućeg supruga te su neke od žena koristile to pravo za pomno biranje budućih supružnika. Smatra se da brakovi Fulvije¹³³ ukazuju na njene političke simpatije i ambicije: udala se za trojicu najperspektivnijih muškaraca svoje generacije, Publija Klodija Pulhera, Gaja Skribonija Kurija i Marka Antonija. Sva su tri muža bili politički aktivni populari, tribuni i pristaše Julija Cezara, te je nemoguće ne pretpostaviti da je Fulvija željela biti politički aktivna preko svojih muževa.

Visoka stopa smrtnosti, nizak prosječni životni vijek i visoka stopa razvoda značili su česte i višestruke ponovne brakove i kod muškaraca i kod žena. Poznata je anegdota o Rimljanki koja je imala dvadeset i dva muža prije nego što se udala za muškarca koji je bio dvadeset puta u braku.¹³⁴ Ponovni brakovi su stvorili novu mješavinu obitelji gdje su djeca bila pod utjecajem maćehe, a maćehe mlađe od svojih pokćerki. Zbog novostvorenim obiteljskih veza, djecom i imovinom iz prethodnog braka (brakova), ponovni brakovi su zasigurno predstavljali izazov supružnicima.

¹³⁰ Hersch, K. Karen, *The Roman Wedding: Ritual and Meaning in Antiquity*, Cambridge University Press, 2010., str. 48.

¹³¹ Plutarch, *Numa* 12.

¹³² Olasope, Olakunbi, *Univira: The Ideal Roman Matrona*, Lumina, 2009., str. 3.

¹³³ *Fulvia* (oko 83. pr. Kr. - 40. pr. Kr.) Rimljanka iz roda Foulvia, jedne od najslavnijih plebejskih obitelji u antičkom Rimu. Fulvija je zapamćena po svojoj političkoj ambiciji i aktivnosti. Najpoznatija je po svojim aktivnostima tijekom svog trećeg braka s Markom Antonijem i sudjelovanju u Peruzinskom ratu 41. pr. Kr. - 40. pr. Kr. Bila je prva žena čiji se lik pojavio na rimskim kovanicama.

¹³⁴ Busuladžić, A., str. 135.

5.8. NEFORMALNE VEZE

Koncem Republike i s početkom Carstva rimski brak više nije zahtjevao ceremonijalnu formu već je sam suživot dvoje adekvatnih rimskih građana stvarao brak.¹³⁵ U takvim okolnostima, ono što je moglo utjecati na stvaranje neformalnih zajednica bili su neadekvatni partneri, ili bar jedan od njih. Rimski zakoni nisu dopuštali neke bračne odnose poput braka bliskih rođaka, veze između tutora i *pupilla-e*¹³⁶ ili rimskih građana s onima koji nisu uživali rimsko građanstvo. Ovakvi zakoni doveli su do stvaranja neformalnih veza poput konkubinata (*concupinatus*) ili kontubernija (*contubernium*). Izraz konkubinatus odnosi se na vezu muškarca i žene koji kohabiraju kao ožjenjene osobe ali bez zakonske valjanosti. Žena koja je živjela s muškarcem ispunjavajući ulogu supruge a da nije bila s njim u legalnom braku zvala se konkubina.¹³⁷ U epitafima, konkubine se opisuju istim terminima kao i zakonite supruge. Od njih se očekivalo da imaju vrline supruge, ali ne pretenciozno. Konkubina je bila tretirana s respektom od svog partnera ukoliko mu je bila vjerna i primjerenog ponašanja. Car Domicijan je bio kritiziran zbog grubosti koje je javno uputio konkubini svoga oca.¹³⁸ Svi koji su namjeravali uzeti za konkubinu slobodnu i časnu ženu, *ingenua et honesta*, bili su dužni o tome se izjasniti u prisutnosti svjedoka.¹³⁹

Djeca koja su se rodila iz takvih veza nisu bila legitimna, nisu bila pod *patria potestas* i kao takva nisu imala pravo na nasljedstvo svoga oca. Prema običaju, nelegitimna djeca su bila osuđena na preuzimanje imena i položaja svoje majke.¹⁴⁰

U mnogim slučajevima konkubinatus je bio zajednica između ljudi različitog društvenog statusa, npr. slobodnorodjenih (*ingenuus*) i oslobođenica (*libertina*). Često je status muškarca bio viši od onog žene i u većini slučajeva brak između njih nije bio legalno moguć i bio bi društveno neprihvatljiv.¹⁴¹ Istraživanje epitafa na nadgrobnim spomenicima pokazalo je da niti jedna konkubina nije bila slobodnorodjena, ali njeni

¹³⁵ Rawson, Beryl. "Roman Concubinage and Other De Facto Marriages." *Transactions of the American Philological Association* (1974-), vol. 104, 1974, str. 279–305.

¹³⁶ Vidi poglavlje *Tutella mulierum*.

¹³⁷ Dixon, S., str. 91.

¹³⁸ *Ibidem*, str. 94.

¹³⁹ Jonaitis, Kosaitė-Čypienė, str. 310.

¹⁴⁰ Dixon, str. 91.

¹⁴¹ *Ibidem*, str. 93.

partneri jesu.¹⁴² Vezani konkubinatom mogli su biti i slobodni građani koji nisu imali realnih prepreka za brak. U takvoj formi suživota nazire se dobrovoljno izbjegavanje institucije braka. Naime, prema izvorima, brak kao institucija kojoj treba stremiti, nije bio pretjerano respektiran kod Rimljana.¹⁴³

Konkubinatom je bio časna alternativa ponovnom braku za udovca visokog društvenog statusa a koji ima djecu.¹⁴⁴ Naime, jedno od tumačenja konkubinata je strategija očuvanja imovine. Predpostavlja se da partneri u konkubinatskoj vezi nisu željeli potomke, a ta pretpostavka proizlazi iz činjenice da se na nadgrobnim spomenicima konkubina rijetko se spominju djeca.¹⁴⁵

U Augustovo doba rimskim vojnicima ispod ranga centuriona nije bila dopuštena ženidba sve dok je trajala njihova vojna služba.¹⁴⁶ U praksi ipak nije bilo tako. Arheološki nalazi, naime, ukazuju na činjenicu da su u blizini vojnih tabora bile pokopane žene i djeca. Konkubine vojnika bile su zakinute za državnu pomoć u slučaju smrti svog partnera, osim ukoliko nije oporukom bilo naznačeno drukčije.¹⁴⁷ Prema Augustovom zakonu rimskim građanima bilo je zabranjeno stupiti u brak sa onima koji nisu uživali rimsko pravo. Takav zakon bio je ekskluzivan za veterane koji su imali pravo oženiti *peregrinu*, strankinju, a djeca iz takvog braka smatrala su se legitimnom.¹⁴⁸

Contubernium je bio forma veze između slobodnog građanina i roba ili između dva roba. Kako su robovi smatrani vlasništvom i nisu bili pravni subjekti, nisu se legalno mogli ni vjenčati. Pojam *contubernium* opisuje širok raspon situacija, od jednostavnog seksualnog ropstva do dugotrajnih informalnih veza. Prema Svetoniju, car Vespazijan bio je involviran u odnos sa ropkinjom Antonijom Cenidom (*Antonia Caenis*) najvjerojatnije histarskog podrijetla. Par je živio u *contuberniumu* prije (a najvjerojatnije

¹⁴² Dixon, str. 92.

¹⁴³ Rawson, str. 279–305.

¹⁴⁴ Dixon, str. 93.

¹⁴⁵ *Ibidem*, 213

¹⁴⁶ Jonaitis, Kosaitė-Čypienė, str.307.

¹⁴⁷ Dixon, str 92.

¹⁴⁸ Phang, Sara Elise, *The Marriage of Roman Soldiers (13. B.C. – A.D. 235.): Law and Family in the Imperial Army (Columbia Studies in the Classical Tradition)*, 2001., str. 193.

i za vrijeme) Vespazijanovog braka sa Flavijom Domicilom¹⁴⁹. Nakon smrti supruge, Vespazijan i Antonia su stupili u neformalnu konkubinatsku vezu.¹⁵⁰ Muškarac uglednog statusa u konkubinatu s ropkinjom bio je obavezan osloboditi je te je tako ona imala pravo na skroman udio u njegovoj imovini.¹⁵¹

Augustovi zakoni branili su ženama da stupe u bračnu zajednicu ako su bile optužene za preljub. S toga, kako bi poboljšale položaj u društvu i donekle sačuvale ugled, ostvarivale su neformalne veze kao što je bio konkubinat.

5.9. UNIVIRA

Ponovni brak je bio u opoziciji s idealom univire, žene samo jednog muža. Generalno govoreći termin *univira* odnosi se na ženu koja se samo jednom udala. Prema rimskoj literaturi i nadgrobnim spomenicima *univira* postoji još od arhajskog razdoblja te se s vremenom njena predodžba mijenjala u kulturološkom i društvenom kontekstu.¹⁵² U počecima Rima izraz *univira* se odnosio na ženu koja je ušla u brak vrlo mlada voljom svog oca, zatim predana u *manus* svoga supruga i koja je umrla prije muža. Krajem Republike, izraz se proširio na udovice koje su izabrale ostati same zbog odanosti prema sjećanju na preminulog supruga i prema interesima zajedničke djece. U doba Carstva, međutim, termin *univira* odnosi se na udovice i (možda razvedene žene) koje su se odbile ponovno vjenčati.

Razdoblje žalosti nakon smrti supruga isprva je bilo vjerskog karaktera.¹⁵³ Udovica je morala odati počast svom pokojnom suprugu te se nije smjela ponovno udati. Udaja u razdoblju žalovanja smatrala se moralno neprimjerenom, premda bi brak bio

¹⁴⁹ Prema Svetoniju, Flavija Domicila je prije braka s Vespazijanom bila u vezi sa Statilijem Capellom, rimskim konjanikom od Sabrate. Svetonije je Flaviju u odnosu sa Statilijem nazvao *delicata*. Ovaj je izraz bio čest sinonim za konkubinu. Svetonije također spominje izjavu pred svjedocima, a o konkubinatu sa časnom ženom i legitimnom Rimljankom, *ingenua et honesta*, trebao je biti potvrđen u prisutnosti svjedoka. Svet. Vesp. 3.

¹⁵⁰ Svet. Vesp. 3.

¹⁵¹ Dixon, S., str. 94.

¹⁵² Lightman, Majorie, Zeisel, William, Univira: An Example of Continuity and Change in Roman Society, *Church History*, vol. 46, no. 1, 1977., str. 19–32.

¹⁵³ Olasope, str. 3.

legitiman.¹⁵⁴ Žalovanje u arhajskom razdoblju Rima obilježeno je religioznom čistoćom, dok je u klasičnom razdoblju naglasak stavljen na moralne i biološke aspekte.¹⁵⁵

Univira je kao žena jednog muža bila zadovoljna sa svojim jedinim brakom i nije željela promijeniti svoje stanje.¹⁵⁶ Bila je odana udovica koja nije htjela obezvrijediti sjećanje na pokojnog supruga te mu je ostala vjerna do kraja svog života. Katonova mlađa kćer Marcija dok je bila u koroti zbog svog preminulog supruga, na pitanje kada će njeno žalovanje završiti, odgovorila je: „U isto vrijeme kad i moj život.“¹⁵⁷

Univira se smatrala i donositeljicom dobre sreće. Prilikom ceremonije *confarreatio* sudjelovala je u obredu, najvjerojatnije simbolički ukazujući na ženinu doživotnu odanost samo jednom muškarcu. Kulturni i ceremonijski obredi u kojima je sudjelovala sjedinjavali su ideal rimske žene i dobru sreću.¹⁵⁸

Julijski zakoni o braku ohrabrivali su udovice za ponovnu udaju, zabranjivali su vanbračni seksualni odnos sa udovicom iz viših staleža društva te je udovica mogla biti optužena za preljub.¹⁵⁹ Prema zakonu, udovice su imale pravo na cijeli povrat miraza kako bi se mogle ponovno udati, a djeca su bila zaštićena od volje novog očuha svojim tutorima.¹⁶⁰ Udovica s troje ili četvero djece bila je oslobođena skrbništva tutora. Moral udovice *univire* ogledao se u njezinoj lojalnosti prema mrtvom suprugu te je ponovna udaja bila suprotna njenom svjetonazoru. Rimsko patrijarhalno društvo je cijenovalo vrline objedinjene u idealu *univire* te je ideal nadživio Augustove moralne zakone.

Status *univire* indirektno govori o ekonomskoj neovisnosti udovica. Žena koja je ostala sama nakon smrti svoga supruga, a nije se ponovno udala, morala je biti materijalno neovisna kako bi mogla skrbiti o sebi i svojoj djeci. *Salvia Postuma Sergi*, na cenotafu posvećenom suprugu i njegovoj obitelji, dala je do znanja cijeloj antičkoj Puli da je materijalno sposobna podignuti slavlolu svojim vlastitim novcem.¹⁶¹ Iako nema izvora koji bi upotpunili život Salvije Postume, možemo pretpostaviti da je bila *univira*.

¹⁵⁴ *loc. cit.*

¹⁵⁵ *loc. cit.*

¹⁵⁶ *Ibidem*, str. 5.

¹⁵⁷ *loc. cit.*

¹⁵⁸ Lightman, Zeisel, str. 20.

¹⁵⁹ Olasope, str.6.

¹⁶⁰ Dixon, str. 95.

¹⁶¹ Natpis na slavlolu Sergijevaca glasi: SALVIA POSTUMA SERGI DE SUA PECUNIA.

6. TUTELA MULIERUM

Uz nekoliko iznimaka, sve su Rimljanke tijekom cijelog života bile podvrgnute određenom stupnju ograničenja svoje sposobnosti za samostalno pravno djelovanje. Žene su morale dobiti ovlast djelovanja u obliku muške osobe, bio to otac, suprug ili skrbnik, odnosno *tutor*. Prvenstveni cilj tutorstva bila je zaštita osoba koje se nisu mogle samostalno brinuti o sebi, svojoj imovini ili javno zastupati svoje interese. Pri tome se misli na maloljetne osobe, osobe s ograničenom djelatnom sposobnošću i žene. Tutorstvo se smatrano javnom obavezom.¹⁶² Tutori su se postavljali za oba spola, maloljetnoj djeci te punoljetnim ženama zbog „slabosti“ njihovog spola i nepoznavanja sudskih poslova.¹⁶³ Do Augustovog vremena, jedine iznimke bile su vestalke, a nakon Augusta, slobodne žene koje su rodile troje djece ili oslobođenice koje su rodile četvero i koje su bile *sui iuris* ('neovisne', u smislu da nisu podvrgnute kontroli ni oca, ni supruga).¹⁶⁴

U svojim počecima tutorstvo je imalo svrhu očuvanja obiteljske imovine više nego zaštitu interesa šticećenika i smatralo se produljenjem očinske moći. Prema Serviju Sulpiciju Rufu tutorstvo je sila i ovlaštenje nad slobodnom osobom radi zaštite onoga tko se zbog svoje pravne inferiornosti sam ne može braniti ili zastupati.¹⁶⁵ U skladu s ovim, tutor je dužan štiti osobu i njezinu vlasništvo. Kad je riječ o imovini, tutor postupa u vlastito ime (*domini loco*).¹⁶⁶ Ako je tutor prodao nešto što pripada šticećeniku, ugovor je bio vezan za tutora a ne za šticećenika. Osim navedenog, tutor se brine i o moralnom ponašanju osobe nad kojom ostvaruje svoju funkciju. Unatoč tome, moć tutora nije bila tako velika kao očeva. Primjerice, tutor nije imao moć odlučivanja o životu i smrti svojih šticećenika, niti je mogao dati svog šticećenika za adopciju. Njegova je moć podrazumijevala dužnosti u vezi s obrazovanjem, održavanjem i upravom imovine šticećenika.

¹⁶² Huseinspahić, Ajdin, Tutela mulierum i pravni položaj žene u starom vijeku, *Anali Pravnog fakulteta Univerziteta u Zenici* 4., 2011., str. 204.

¹⁶³ Ibid, str. 204.

¹⁶⁴ Domingo, O. Rafael, *Family Law in Ancient Roman Law*, University of Navarra, 2017., str. 8.

¹⁶⁵ Škalic, Anja, Vučak, Ana, Skrbništvo u rimskom pravu, *Paragraf* 3, br. 1, 2019., str. 135.

¹⁶⁶ *loc. cit.*

Kod pojma tutorstva razlikujemo zakonsko i oporučno tutorstvo i obje su institucije potvrđene Zakonikom dvanaest ploča.¹⁶⁷ Zakonski tutor (*tutor legitimus*) svoje se dužnosti nije mogao odreći (jedina dopuštena mogućnost bila je ta da ju ustupi drugome preko pravnog posla cesije). Kod zakonskog tutorstva (*tutela legitima*) u slučaju smrti *pater familias* ulogu tutora preuzeo bi najbliži srodnik s očeve strane, najčešće brat umrloga.¹⁶⁸ Ukoliko je postojalo više agnata, najbliži je obavljao tutorstvo, a ako ih je bilo više istog srodstva, onda su svi zajedno obavljaju tutorstvo.¹⁶⁹ Otac je imao pravo oporučno, svojom voljom, imenovati skrbnika svojoj djeci (*tutor testamentarius*). Imenovanje bi stupilo na snagu u trenutku u kojem je i oporuka stupila na snagu, ali je *tutor testamentarius* imao pravo odbiti skrbništvo (*abdicatio tutelae*); za razliku od zakonskog tutora. Štićenik je mogao međutim, zatražiti od legitimnog tutora ispostavljanje računa s namjerom kontrole istih (*actio de rationibus distrahendis*).¹⁷⁰

U kasnoj Republici skrbništvo se premjestilo s privilegija na teret, s prava na dužnost, a interes i zaštita štićenika prevladali su nad pravima i ovlastima tutora. U vrijeme kasnog principata skrbništvo se smatralo javnom službom (*munus publicum*), a tutori su sve više dolazili pod kontrolu javne vlasti.¹⁷¹ Ukoliko dječaci, djevojčice ili žene nisu imali niti oporučnog niti legitimnog staratelja, *Lex Atilia* (prije 186. pr. Kr.) dopustio je urbanom pretoru da dekretom imenuje tutora. Mjeru je na provincije proširio *Lex Julia et Titia* (31. pr. Kr.), ovlastivši svakog namjesnika provincije da imenuje skrbnike na njegovom teritoriju.¹⁷²

Žene su prema rimskom zakonu podlijegale strogim zakonskim ograničenjima te se činjenica ženine samostalnosti smatrala gotovo nemogućom. Niti su žene mogle općenito poduzimati radnje u ime drugih, niti su mogle obnašati dužnosti javnih funkcija, niti podizati tužbe ili govoriti na sudu kao zagovornice. Nisu mogle usvajati ni djecu ili, do kasne antike, biti skrbnice vlastite djece nakon suprugove smrti.¹⁷³ Što se tiče radnji u svoje ime, ženama je bio potreban pristanak oca ili tutora za sklapanje legitimnog braka, razvoda ili pisanja oporuke. Prema riječima Gaja, cijenjenog rimskog

¹⁶⁷ Škalić, Vučak, str. 137.

¹⁶⁸ *loc. cit.*.

¹⁶⁹ *loc. cit.*

¹⁷⁰ Domingo, str. 7.

¹⁷¹ *Ibidem*, str. 8.

¹⁷² *Ibidem*, str 7-8

¹⁷³ *Ibidem*, str. 8.

pravniku II. stoljeća, vidljiv je razlog tutorstva: "Dozvoljeno je roditeljima da djeci koju imaju pod svojom *patria potestas* odrede testamentom tutore: muškarcima ako nisu punoljetni, a ženskim potomcima i ako su maloljetne i ako su punoljetne, pa i onima koje su udane. Naši stari su željeli da žene, makar i potpuno punoljetne, zbog urođene lakomislenosti, budu pod tutorstvom. Stoga, ako netko sinu ili kćeri odredi testamentom tutora i ovi postanu punoljetni, sin prestaje biti pod tutorstvom, ali kćer ostaje i dalje pod tutorstvom, osim ako nije na osnovu zakona *Papia Popea* oslobođena tutorstva zbog prava majke koja je izrodila djecu. Također su oslobođene tutorstva djevice vestalke, koje su po mišljenju naših predaka bile toga oslobođene zbog poštovanja njihovih svećeničkih funkcija, a tako i Zakon dvanaest ploča propisuje."¹⁷⁴

Djevojčice mlađe od dvanaest godina bile su podvrgnute *tutela impuberum*, a žene u dobi od dvanaest ili više godina a koje nisu bile pod očinskom moći također su trebale imati skrbnika. Jedino je svećenice vestalke taj zakon mimoilazio zbog izuzetnog štovanja svećeničkih dužnosti. Muževi su mogli biti skrbnicima svojih supruga, iako, kako bi zaštitili bračnu naklonost (*affectio maritalis*) i izbjegli sukob interesa, nisu to rado činili. Žene su trebale autoritet svog skrbnika za sastavljanje oporuke, prijepisa imovine (*res Mancipi*), emancipaciju roba ili sastavljanje miraza.¹⁷⁵ Za provedbu poslova žena je morala dobiti tutorovu suglasnost ali ga je preko pretora mogla i "natjerati" da joj odobri poduzimanje određenog pravnog posla, ako bi to odbio.¹⁷⁶ U praksi su, dakle, neovisne (*sui iuris*) žene mogle voditi većinu svojih interesa. Tutori se nisu uplitali u privatni život žena i nisu kontrolirali njen osobni život ni imovinu. Zahtjev za pristankom tutora za obavljanje nekog posla bio je vrlo često formalnost jer skrbnik nije podlijegao pravnoj odgovornosti davanjem pristanka ili njegovim odbijanjem. Zanimljivo je primijetiti da ipak ženama nije odobrena nikakva tužba protiv njezinog tutora.¹⁷⁷

Tutorstvo nije postojalo u smislu ženine nesposobnosti za obavljanje određenih poslova te za upravljanje imovinom, kako tvrdi Gaj.¹⁷⁸ Razloge za ovaj oblik skrbništva treba tražiti u autoritarnom položaju *pater familias*. Žene nisu nužno bile u toliko

¹⁷⁴ Gai, *Inst.* 1. 144-145.

¹⁷⁵ Domingo, str. 8.

¹⁷⁶ Škalic, Vučak, str. 140.

¹⁷⁷ Gai, *Inst.* 1.190

¹⁷⁸ Škalic, Vučak, str. 140.

nepovoljnom položaju u usporedbi s muškarcima koliko bi se moglo činiti na prvu. Očeva vlast nad muškom i ženskom djecom bila je gotovo podjednako sveobuhvatna a uzastopne izmjene zakona koji su se odnosili na skrbništvo postale su s vremenom rutinskom praksom. Štoviše, iako se kontrola mogla vršiti oštro i opresivno, to ne znači da je to obično tako i bilo. Zakoni reguliraju moralnu vertikalu društva no nije nužno da ih se ljudi i pridržavaju.

Tutorstvo nad ženama počinje nestajati kada oblik stare patrijarhalne obitelji počne blijedjeti, kada dođe do određenog stupnja osamostaljenja žene te kada je *manus* brak postao iznimka.¹⁷⁹ Potkraj Republike, u praksu je ušlo pravilo da muž oporukom ostavi ženi pravo da sama sebi odredi tutora. U svrhu promicanja braka i razmnožavanja, zakoni o braku cara Augusta (18. pr. Kr. i 9. god.) pogodovali su majčinstvu (*ius liberorum*). Žene bi se mogle kvalificirati za izuzeće od tutorstva rođenjem troje djece (ili četvero za oslobođenice) u Rimu, četvero u Carstvu ili petoro u provincijama.¹⁸⁰ Instituciju tutorstva nad odraslim ženama ukinuo je car Honorije 410. godine. U Justinijanovoj kodifikaciji rimskog prava nema ni traga tutorstvu nad ženama. Održao se samo oblik tutorstva namijenjen maloljetnim djevojčicama, dakle *tutela impuberum*.

¹⁷⁹ Škalic, Vučak, str. 140.

¹⁸⁰ Domingo, str. 10.

7. SMRT

Rimski pogreb bio je obred koji je označavao prijelaz između stanja života u stanje smrti. Da bi pokojnik dospio u zagrobni život, trebalo mu je osigurati dostojan ukop i prinijeti potrebne žrtve kako ne bi zauvijek bio osuđen na lutanje između ovog i onog svijeta. Put do Podzemlja bio je popločen zaprekama od kojih je prva bila rijeka Stiks. Stoga se pokojniku uvijek stavljao novčić ispod jezika kojim će platiti Haronu prijevoz mrtve duše do Hada.

Rimski pristup sahranjivanju mrtvih u doba kasne Republike i ranog Carstva (razdoblje od oko 250. pr. Kr. do 250. po. Kr.) bio je u velikoj mjeri određen raznim vjerskim i kulturnim vjerovanjima, kao i vjerovanjem u nastavak putovanja duše nakon smrti te konceptom "smrti kao onečišćenja" života. Religijski pogledi na daljnje postojanje ili potpuni nestanak duše nakon smrti uvijek su imali presudnu ulogu u načinu na koji se postupalo s pokojnikom. Rimljani su vjerovali da duša pokojnika može pozitivno ili negativno utjecati na obitelj i potomke zbog čega su posvećivali puno vremena na odgovarajuću pripremu pokojnika i ukop tijela.

Religijska vjerovanja mijenjala su se kroz stoljeća. Spektar stavova koji su prevladavali u pojedinim razdobljima počinjao je s vjerovanjem da nema života nakon smrti do izjava da duša ne umire s tijelom. Primjeri ove posljednje misli posebno su vidljivi u razdoblju kada je kršćanstvo postalo dominantnom religijom u Rimu.

Ipak, velika je većina rimskih građana vjerovala u oblik života nakon smrti, pa su Rimljani trebali prikladnim ritualima osigurati zadovoljavajuće oslobađanje duše od mrtvog tijela. Ovo vjerovanje odredilo je prirodu sahranjivanja koji su uključivali i ukop i spaljivanje. Rimljani su vjerovali da nepotpuna kremacija ili sprovod mogu dovesti do osude duše koja će zauvijek lutati. Prema Svetoniju, duh cara Kaligule mučio je stanovništvo dugo vremena nakon njegove brzoplete i nepotpune kremacije¹⁸¹ dok je Tacit u *Analima* tvrdio da je Neron izbjegavao područje Misenuma jer su se na grobu njegove ubijene majke Agripine čuli zvuci truba i jadikovki nakon njezinog brzopletog sprovoda.¹⁸²

¹⁸¹ Svet. *Calig*, 59.

¹⁸² Tacit, *Annales*, 14.1.28.

Smrt je za Rimljane bila je nečista i zagađivala je žive te je kao takva povezana sa tretiranjem mrtvih.¹⁸³ Kontaminacija smrću trajala je kroz razdoblje žalosti (obično 9 dana) i mogla je biti dovršena samo određenim tretmanom očišćenja.¹⁸⁴ Vjerovalo se da smrt ima negativan utjecaj na ljudske odnose, dovodi do privremenog nedostatka kontakta s bogovima i može ugroziti funkcioniranje samog grada. Oni koji su „dirali“ smrt nisu mogli prinositi žrtve i obavljati neke javne funkcije.¹⁸⁵ Stoga je bilo važno da svećenici (posebno Jupiterovi) i drugi javni službenici ne dolaze u kontakt s mrtvima. Do onečišćenja smrću moglo je doći dodirom, a u slučaju svećenika neposrednim kontaktom, npr. gledanjem pokojnika.¹⁸⁶ Zakon je predviđao iznimke od ovog pravila u slučaju smrti u domovima svećenika ili državnih službenika.¹⁸⁷ S druge strane, ljudi koji su pripremali sprovode te krvnici, smatrali su se nečistima i morali su živjeti izolirano.¹⁸⁸

Za prosječnog Rimljanina savršen kraj zemaljskog putovanja bila je časna smrt i dostojanstven pokop. Sam sprovod bio je povezan sa socijalnim statusom, a ponekad i s uzrokom smrti.

Dobra smrt značila je suočiti se s krajem hrabro i dostojanstveno, pokazati obzir i brigu za voljene, uputiti im nekoliko posljednjih riječi, biti dostojno oplakan od živućih te biti poštovan od strane neprijatelja. Bojati se smrti, misliti samo na sebe, govoriti nervozno, nekontrolirano plakati i ne biti dostojno oplakan bila je nepoželjna smrt koja je čak mogla dovesti do sakaćenja trupla i proklinjanja pokojnika.¹⁸⁹

7.1. POGREB

Prijelaz između smrti i vječnog života započeo je u kući pokojnika. Opseg rituala određivao je socijalni status pokojnika, a viši rimski slojevi nadopunjavali su pogrebne običaje s raskošnim zabavama, predstavama i gladijatorskim igrama (*ludi*).¹⁹⁰

¹⁸³ Bodel, John, *Dealing with the Dead: Undertakers, Executioners and Potter's Fields in Ancient Rome*, u: Marshall, Eireann, Hope, M. Valerie, (ur.) *Death and Disease in the Ancient City*, Routledge, London, 2000., str. 128-147.

¹⁸⁴ Bodel, str. 128-147.

¹⁸⁵ *loc. cit.*

¹⁸⁶ *loc. cit.*

¹⁸⁷ *loc. cit.*

¹⁸⁸ *Ibidem*, str. 135.

¹⁸⁹ Vukelić, Vlatka, Stuparić, Matija, Rimski pogrebni običaji, *Povijest u nastavi*, vol. XV, br. 1 (28), 2017., str. 28.

¹⁹⁰ *Ibidem*, str. 7.

Kulminacija uspješnog života je bila časna smrt koju je slijedio prikladan pogreb i komemoracija.¹⁹¹

Trenutak smrti se tradicionalno prepoznao po zadnjem dahu. Prvi korak, *funus translaticium*, bilo je ljubljenje pokojnika od strane voljene osobe kako bi uhvatila njegovu dušu. Zadnji dah hvatala je ženska osoba, najčešće bliska rođakinja.¹⁹² Prema Svetoniju, Livija, Augustova supruga, poljubila je umirućeg supružnika te je on ispustio posljednji dah.¹⁹³ Slijedilo je sklapanje očiju, *oculos condere*, radnja za koju su bila zadužena djeca pokojnika,. Nakon što su usta i oči bile zatvorene tijelo se dizalo s kreveta i postavljalo na zemlju (*depositio*), slično kao pri rođenju.¹⁹⁴ *Conclamatio*, ritual zazivanja imena pokojnika kako bi se ustvrdilo je li doista mrtav, ponavljao se periodično do kremacije ili inhumacije. Tijelo bi zatim oprali i namirisali rođaci umrloga te mu stavili novčić kao naknadu mitskom lađaru Haronu. Na tijelo su se nanosila ulja, vino, sol, med, cedrova smola, balzam i mirta, a sastojci i količine ovisile su o materijalnom i društvenom statusu obitelji.¹⁹⁵ Pomazano se tijelo odijevalo u togu, najčešće bijelu a najniži slojevi su ga omotavali crnim platnom. Ako je tko umro dok je obavljao magistratske dužnosti, uza nj su se polagali i znakovi njegove časti.¹⁹⁶ Umrli se često ovjenčavao vijencem, bilo biljnim, poput lovora ili masline, ali i zlatnim.¹⁹⁷ Takav su ukras dobivali oni koji su za života bili ovjenčani kao pobjednici u sportskim natjecanjima, odlikovani građanskom uzornošću ili nekom od ratnih pobjeda ili ovjenčani trijumfatori.¹⁹⁸ Livije spominje da su se dolaskom Gala u Rim 390. g. pr. Kr. senatori pripremali za smrt ukrašavajući svoju najbolju odjeću.¹⁹⁹

Vrata kuće u kojoj je osoba umrla ukrašavala su se grančicama čempresa kako bi signalizirala upozorenje da se pokojnik nalazi u kući. Preminuli je potom postavljen na pogrebni ležaj (*lectus funebris*) u atrij kuće ili na neko drugo prikladno mjesto (poput kućnog praga) sa stopalima usmjerenim prema vratima da se pomogne „odlazećem

¹⁹¹ *Ibidem*, str. 7.

¹⁹² *Ibidem*, str.10

¹⁹³ Svet. Aug. 99.1

¹⁹⁴ Vukelići, Stuparić, str.10

¹⁹⁵ *Ibidem*, str.11

¹⁹⁶ <https://www.starapovijest.eu/rimski-pogrebni-obicaji/> (pristupljeno 12.9.2020.)

¹⁹⁷ *Ibidem*.

¹⁹⁸ *Ibidem*.

¹⁹⁹ Livije, 5.41

duhu“.²⁰⁰ Oko tijela umrlog postavilo bi se cvijeće, baklje i tamjan. Bogatiji Rimljani unajmljivali su svirače i narikače, (*praeficae*). Narikače kao i ostale ožalošćene žene nosile su crne haljine, a kosa im je bila raspuštena i posuta pepelom.

Na početku pogrebne povorke zvane *pompa*, obično organizirane dva dana nakon smrti, tijelo je izneseno iz kuće od strane okupljenih gostiju ili članova obitelji. Leš preminuloga se iznosio iz kuće drugog²⁰¹ dana nakon smrti, a njegov nasljednik je kao ritualni čistač (*everriator*) očistio kuću posebnom metlom.²⁰² Ožalošćeni su slijedili povorku do gradskih vrata ili do lomače, ovisno o tipu ukopa. Pogrebna povorka (*pompa funebris*) uobičajeno se održavala tijekom dana dok su povorke siromašnih, robova i djece održavane tijekom noći.²⁰³

Na sprovodima careva i drugih uglednih ličnosti, povorka je često poprimala elemente karnevala. Angažirani su glumci za izvođenje satiričnih plesova kako bi otjerali zle duhove, a neki od njih su nosili i voštane maske koje bi prikazivale pretke pokojnika. Govor i ponašanje pokojnika imitirali su i glumci i mimičari. Svetonije spominje mima Favra koji je na Vespazijanovu sprovodu predstavio njegovu škrtost pitajući navjestitelja koliko će koštati povorka.²⁰⁴

Elitni pripadnici društva su svoje mrtve izlagali na sredinu Foruma gdje bi se pjevali hvalospjevi (*laudatio*) i održali govori, najčešće od strane najstarijeg sina.²⁰⁵ Na sprovodima običnih građana, sprovodna povorka išla je izravno na groblje ili u krematorij. Među nižim slojevima *sandapila* ili lijes služio je kao nosiljka, a nosila su ga četiri plaćenika *sandapilarii*.

U grobu ili krematoriju bila je održana kratka ceremonija tijekom koje je tijelo posipano malom količinom zemlje. Zatim se uklonio os *resektum*, vršak prsta. Odsijecanje vrška palca povezano je s vjerovanjem da bi tijelo trebalo biti prekriveno zemljom, a u slučaju

²⁰⁰ Vukelić, Stuparić, str.11

²⁰¹ Vukelić i Stuparić spominju iznošenje tijela iz kuće pokojnika osmi dan, dok Dworniak Jarych drugi. Zbog procesa raspadanja tijela smatram da je podatak Dworniak Jarych točniji.

²⁰² *Ibidem*, str. 11.

²⁰³ *Ibidem*, str. 12.

²⁰⁴ Suet. Ves.19

²⁰⁵ Dworniak-Jarych, Justyna, Rzymskie spojrzenie na smierc. Pogrzeb i rytuale oczyszczenie w okresie Republiki i Imperium Romanorum na przykladzie miasta Rzym, *Kolo Historii nr. 15*, 2014., str. 19.

kremiranja bio bi to barem dio tijela.²⁰⁶ Zatim bi uslijedila kratka pohvala pokojnika te molitva. Na tijelo se prema tradiciji nanosila smjesa žbuke prije nego što bi se stavilo u sarkofag, lijes ili grobnicu.²⁰⁷ Ponekad bi se kosti vadile iz lijesa ili sarkofaga kako bi se čuvala u malom spremniku, *ossarium*. Oni koji si nisu mogli priuštiti ljesove ukapani su ležeći ili sklopčanih nogu.²⁰⁸

Svi koji su prisustvovali sprovodu morali su se podvrgnuti ritualnom čišćenju istoga dana, putem postupka *suffitio*, koji je uključivalo pranje vodom s dodatkom lovorovih grančica. Međutim, krajem II. stoljeća taj je običaj napušten.

Rimska je tradicija određivala deset mjeseci žalovanja za rođakom ili bračnim drugom, osam mjeseci za daljim rođacima, a između tri i deset mjeseci za djecom.²⁰⁹ Bilo je zabranjeno oplakivati izdajice i neprijatelje Rima. Udovica se nije smjela preudati dok nije prošlo deset mjeseci žalovanja, a od 381. godine taj je rok produžen na godinu dana.²¹⁰ Tugovanje se prekidalo ako bi udovica unutar deset mjeseci od muževe smrti rodila dijete, ako bi koji član njene obitelji dobio visoke državne počasti, ako se otac ili sin vratili iz zarobljeništva, zaručila se ili udala kći pokojnika ili je koji član obitelji počašćen sudjelovanjem u carskim misterijima.²¹¹ Ako tugovanje nije obavljeno kako priliči, članovi bi obitelji došli na loš glas. Postojale su i zakonske kazne poput zabrane sudjelovanja u u parnicama ili obavljanja javne dužnosti.²¹² Ipak su u pravilu vrijeme tugovanja morale strogo poštovati samo žene.

Nakon sprovoda Rimljani su obilazili grobove, posebno na dan rođenja ili godišnjicu smrti pokojnika. Tijekom rimske gozbe mrtvih tzv. Parentalija koja se održavane na februarske ide, na grobove su se nosile uljanice i cvijeće (posebno ruže) i održavane su gozbe. U vrijeme Lemurija koje su se održavale u svibnju tjerali su se zlonamjerni duhovi nemirnih pokojnika i vršili su se ponoćni obredi za smirivanje mrtvih i svih zlih

²⁰⁶ *Ibidem*, str. 19.

²⁰⁷ *loc. cit.*

²⁰⁸ *loc. cit.*

²⁰⁹ <https://www.starapovijest.eu/rimski-pogrebni-obicaji/>

²¹⁰ *Ibidem*

²¹¹ *Ibidem*

²¹² *Ibidem*

duhova. Noćne gozbe na grobovima su bile društveni događaji, a hrane i vina je bilo u izobilju. Smatralo se da u ovakvom slavlju sudjeluju i mrtvi.²¹³

U privatnim krugovima muškarci i žene su komemorirali obljetnice smrti članova obitelji žrtvujući životinje i donoseći darove na grobnice. Ovi darovi su trebali umiriti *dii Manes*, duhove predaka. Žene su vršile žrtve samo u svoje ime, dok su muškarci mogli predstavljati cijelu obitelj ili političku zajednicu.²¹⁴

Napuštanje tijela je vrijeđalo religijske skrupule i moralne ideale, ali je bilo i praktički problem zbog higijenskih poteškoća. U Rimu i u drugim gradovima postojali su natpisi koji su poticali ljude da ne bacaju otpatke, uključujući i tijela na određenim područjima izvan zidina. Iz higijenskih razloga, Zakonik dvanaest ploča branio je ukop ili kremaciju unutar gradskih zidina što je s vremenom dovelo do nastanka formalnih groblja, *loca religiosa i loca publica*. Na takvim grobljima, uvijek smještenima uz glavne ceste, bilo je moguće kupiti mjesta za obiteljske grobnice. Od Augustovih vremena su se na *loca religiosa* gradili kolumbariji, niše u koje su se stavljale urne s pepelom.²¹⁵

Ceremonija *Laudatio funebris* bila je potpuno muška stvar, iako su žene bile među publikom na sprovodima, i pokojnici i govornici bili su muškarci. Tek krajem II. stoljeća pr. Kr. u pogrebne ceremonije uključene su žene.²¹⁶ Govor koji je Katul održao na sprovodu svoje majke Popilije bio je, prema Ciceronu, prvi ikad održan u čast nekoj ženi.²¹⁷ Pošto pozornost javnosti nije bila prikladna za djevojke prvo su se u posmrtnim govorima slavile žene starije životne dobi.²¹⁸ Posmrtni govori u cjelosti ili fragmentarno zapisivali su se rukom klesara na nadgrobnim spomenicima. Od I stoljeća pr. Krista nadalje, eulogije za žene i djevojke iz uglednih patricijskih obitelji, bile su smatrane nečim uobičajenim, iako su bile daleko rjeđe nego za muškarce.²¹⁹ Samo su tri *laudationes* ženama sačuvane na nadgrobnim spomenicima, manje više, u cjelovitom obliku. *Laudatio Turriae*, elogija muža preminuloj supruzi, *Laudatio Murdiae*, elogija sina majci te govor za Matidiju Stariju, držan od strane njenog zeta, cara Hadriana.²²⁰

²¹³ Vukelić, Stuparić, str. 13.

²¹⁴ *Ibidem*, str. 25.

²¹⁵ Dworniak-Jarych, str. 25

²¹⁶ Hemelrijk, Emily A., Masculinity and Femininity in the „Laudatio Turiae”, *The Classical Quarterly*, vol. 54, no. 1, 2004., str. 185–197.

²¹⁷ *loc. cit.*

²¹⁸ *loc. cit.*

²¹⁹ *loc. cit.*

²²⁰ Hemelrijk, str. 185–197.

7.1. EPITAFI

Gradnja nadgrobnih spomenika u Rimu i provincijama bila je uobičajena i pristupačna ukopna praksa. Rimljani su pridavali veliku pažnju očuvanju sjećanja te su nadgrobnim spomenicima komemorirali svoje mrtve. Prema Varonu, nadgrobnne ploče obavljaju fizičke i asocijativne funkcije: označavaju mjesto ukopa, priopćenje postignuća pokojnika prolazniku koji grobnu oznaku tumači kao spomen na pokojnikova postignuća i generičku poruku o kratkoći života.²²¹

Veličina i oblik spomenika, građevinski materijal i okolne strukture, vrtovi i druge odlike pogrebnog prostora su pažljivo odabrane kako bi prenijeli poruku i informacije o komemoriranoj osobi.²²² Oblici nadgrobnih spomenika bili su različiti, od kamenih stupova do stela, ara i sarkofaga, često bogato ukrašeni ukrasnim motivima ili figuralnim scenama vezanim uz život pokojnika ili sustav vjerskih ideja.²²³

Svatko tko si je mogao priuštiti rad klesara, gradio je spomenike na mjestima ukopa bliskih ili kako bi obilježio uspomenu na preminulu osobu. Iako su neki spomenici sadržavali ostatke preminulih, većina rimskih pogrebnih ploča nije imala praktičnu funkciju i bila je postavljena samo za spomen na mrtve. Praksa postavljanja nadgrobnih spomenika povezana je s tradicijom gradnje zavjetnih oltara u čast bogova. Zbog prihvaćanja da spomenici djeluju kao simbol poštovanja, vjeruje se da su korišteni za heroizaciju pokojnika.

Nadgrobnni spomenici nisu bili ograničeni na najbogatije Rimljane, već na širok spektar rimskog društva, od careva do oslobođenih robova. Često su bili sredstvom javnog prikazivanja nečijeg bogatstva, časti i položaja u društvu. Značajan broj nadgrobnih spomenika posvećen je oslobođenim koji su željeli svijetu obznaniti novu slobodu i društvenu ulogu. Pristupi rimskim gradovima, zbog položaja nekropola duž glavnih prometnica, bili su obrubljeni nizovima takvih spomenika.²²⁴

²²¹ Erasmo, Mario, *Reading Death in Ancient Rome*, The Ohio State University, Thomson-Shore, Inc., 2008., str. 159.

²²² *Ibidem*, str. 32.

²²³ Bray, Benedejto, Trynkowski, Jan, *Ogólne informacje o napisach i ich wydaniach*, Epigrafika Rozdział IV., na: <https://absta.pl/rozdzia-iv-epigrafika-benedejto-bray-jan-trynkowski-ogolne-inf.html>

²²⁴ Bray, Trynkowski.

Važan dio nadgrobnog spomenika su epitafi koji daju obilje povijesnih podataka o pokojniku/pokojnici, uključujući ne samo njihov životni put, imena roditelja ili djece, doživljene godine starosti, zanimanje već i kompleksne obiteljske veze. Pogrebni natpisi su svojevrsni izraz čovjekove želje da "pobjegne" iz anonimnosti.²²⁵ Pisani u prvom licu, obraćaju se posjetitelju ili prolazniku prenoseći riječi preminulog i započinju svojevrsni dijalog s čitateljem. Epitafi daju "iluziju osobnosti" jer se čini da riječi pripadaju pokojniku, ali u stvarnosti ne znamo tko ih je sastavio.²²⁶

Tekst nadgrobnog natpisa bio je podložan određenim općeprihvaćenim načelima i običajima razvijanim tijekom stoljeća. U Rimu je u početku na nadgrobnim pločama ispisano samo ime pokojnika a postupno je natpis obogaćen drugim elementima: dobi pokojnika, njegovim aktivnostima, informacijama o samom nadgrobnom spomeniku i na kraju, ljudima koji su ga postavili.²²⁷ Natpisi često daju smjernice čitatelju da pogleda na određeno mjesto i identificira osobu koja je tamo pokopana. Identifikacija pokojnika povezana je s memorijalizacijom njihovih postignuća.²²⁸

Od početka Carstva, nadgrobni spomenici obično počinju formulom posvećenom bogovima podzemlja, *Diis Manibusu* ili sjećanju na preminulog, *memoriae*.

Nakon ove uvodne formule slijedilo je ime pokojnika, podaci o njegovoj profesiji, funkcijama koje je obavljao tijekom života i društvenom položaju. Uslijedile su informacije o duljini života ponekad s točnošću mjeseci, dana ili čak sati, a u slučaju vojnika, broj godina vojne službe.²²⁹ Ponekad su se navodile i okolnosti smrti. Na kraju natpisa nalazili su se podaci o osobi koja je postavila nadgrobni spomenik i njegovom odnosu prema pokojniku. U epitafima se obično pojavljuju izrazi tuge roditelja nakon gubitka djeteta, muža zbog smrti supruge ili posvete roditeljima. Česte su i prijetnje prolaznicima ukoliko se drznu oskvrnuti grobno mjesto. Izvan obiteljskih veza, bivši vlasnici su ponekad posvetili oltare svojim robovima ili oslobođenicima i obrnuto.

Često su nadgrobni spomenici i natpisi jedini dokaz koji imamo o životima Rimljanki. Iz njihovih nadgrobnih spomenika saznajemo njihova imena, dob, vrijeme koje su

²²⁵ *Ibidem*.

²²⁶ Erasmo, str. 160.

²²⁷ Bray, Trynkowski.

²²⁸ Erasmo, str. 159.

²²⁹ *Ibidem*, str. 159.

provele u braku ili čas smrti. Valja istaknuti kako su mnogi nadgrobni spomenici podignuti u čast ženama ili naručeni od strane žene. Obično muževi ili najuža rodbina podiže spomenike kako bi komemorirali svoje supruge i majke, a žene kako bi obilježile sjećanje na svoje životne partnere ili djecu. Spomenici nam ne otkrivaju detalje o tome kako su živjele, ali govore kako su ih percipirali njihovi najbliži i što su osjećali prema njima. Ipak, detalji portreta na nadgrobnim pločama i epitafi daju tragove o pozivu i društvenom statusu pokojnice.

Epitafi oživljavaju žene svih društvenih staleža i govore o rasponu predodžbe žena, često ih idealizirajući riječima poput najdraža (*carissima*), najpristojnija (*pietissima*), najzaslužnija (*meritis eius*), najvoljenija (*amantissima*), najskromnija (*pudicissima*). Epiteti i izrazi ubilježeni u epitafe ili elogije ovise o ženinom statusu, vremenskom razdoblju, mjestu pokopa i, u konačnici, terminu odabranom za kategorizaciju njezine veze.²³⁰

Mnogi epitafi otkrivaju ženin legitiman bračni status riječima *coniunx* ili *uxor*, iako se slična formulacije upotrebljavala i za ženu u neformalnoj zajednici, *contubernium*.²³¹

Većina nadgrobni epitafa ne otkriva je li žena slobodnorodena ili oslobođenica, te se po njima ne može identificirati društveni položaj pokojne. Naime, pojedine inskripcije identificiraju ženu samo po njenom imenu. Navod samog imena u epitafima obično označava status robova, no intima skrivena u oslovljavanju žene na pogrebnim spomenicima dopušta rezerviran stav prema njenom neslobodnom položaju.²³²

Prema sačuvanim epitafima, većina je žena u svojim kasnim dvadesetima bila u braku, dok su djevojke u dobi između dvanaest i četrnaest godina uglavnom komemorirane od strane svojih roditelja, što upućuje na njihov nevjenčan status.²³³ Značajan porast bračnih posveta uočava se kod mladih žena između petnaeste i devetnaeste godine života.²³⁴

²³⁰ Jeppesen-Wigelsworth, Alison, *The Portrayal of Roman Wives in Literature and Inscriptions*, University of Calgary, 2010., str. 2.

²³¹ Mueller, Ilse, Single Women in the Roman Funerary Inscriptions, *Zeitschrift Für Papyrologie Und Epigraphik*, vol. 175., 2010., str. 300 – 302.

²³² *Ibidem*, str. 302.

²³³ *loc. cit.*

²³⁴ *loc. cit.*

Kao motiv u epitafima posvećenim ženama javlja se izrada vune. Predenje vune i tkanje vunene tkanine smatrali su se dijelom dužnosti svake žene prema svojoj obitelji i simbolima njezine vrline i ženstvenosti. Žena koja prede bila je arhetip idealnog ženskog ponašanja i simbol njihove odanosti vrlinama kao što su čestitost (u natpisima obično označena kao *casta* ili *castissima*) i skromnost (*pudicia* ili *pudicissima* u natpisima).²³⁵

Postoji antička moralna priča, ispričana perom Tita Livija, o grupi rimskih uglednika i rođaka koji su bili utaboreni izvan zidina Ardei, neprijateljskog grada. Počeli su piti i hvaliti se svojim suprugama do te mjere da su odlučili odjahati natrag u Rim kako bi odlučili čija je žena najvrjednija. Tit, Arun i Sekst zatekli su svoje žene kako se zabavljaju na raskošnim večerama. Tarkvinije (umro 495. pr. Kr.) je našao svoju suprugu Lukreciju kako mirno sjedi i prede vunu sa svojim robovima. Kasnije je seksualni napad na besprijekornu Lukreciju od strane Seksta Tarkvinija, sina kralja Tarkvinija Oholog, te Lukrecijino samoubojstvo, potaknuo pobunu koja je okončala monarhiju i uspostavila Rimsku Republiku.²³⁶ Lukrecija je poslije ovog događaja postala simbolom ženskih vrlina koje se brane čak i životom.²³⁷

Rimske matrone pamtile su se natpisima koji su uključivali fraze poput „izrađivala je vunu.“ Uz takve izjave, oruđe njihovog vrlog zanata često ukrašava njihove nadgrobne spomenike, uključujući kudjelje, vretena, vunene košare i slično. Ipak, oruđa prelje na spomenicima se ne moraju nužno povezivati sa idealom rimske matrone već sa ženama koje su prele vunu kako bi zaradile za život.²³⁸

7.2. IZABRANI EPITAFI ŽENA I ZA ŽENE

*H(uic) M(onumento) D(olus) M(alus) A(besto). D(is) M(anibus)
Scibonia Attice fecit sibi et M(arco) Vlpio Amerimno conivgi et Scriboniae Callitychre*

²³⁵ Jeppesen-Wigelsworth, A. D. (2010)., str. 10.

²³⁶ Biezunska-Malowist, Iza, *Kobiety antyku: Talenty, ambicje, namietnosci*, Wydawnictwo naukowe PWN, Warszawa, 1993., str.77.

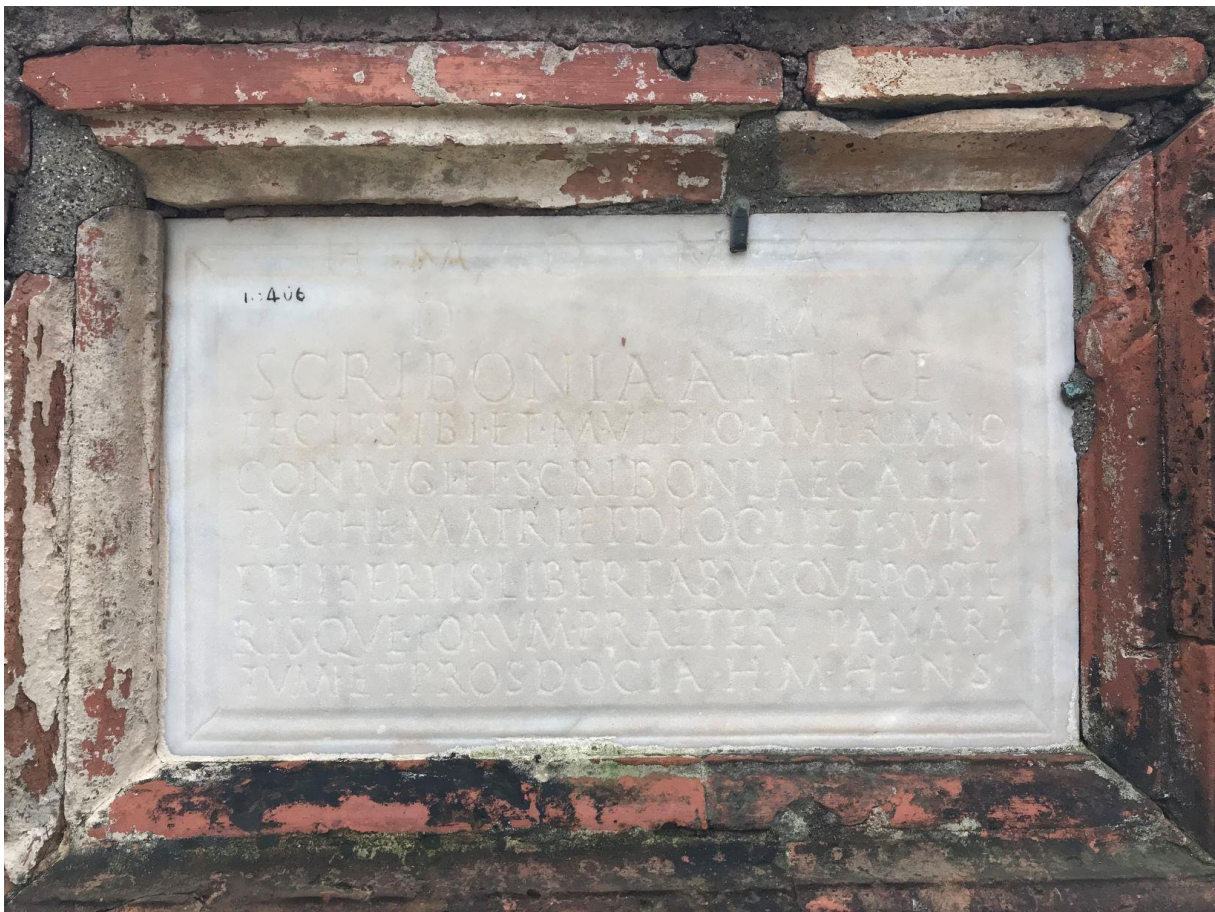
²³⁷ *Ibidem*, str. 78.

²³⁸ Jeppesen-Wigelsworth, A. D., str. 10.

matri et Diocli et suis et libertis libertabusque poste risque eorum praeter Panara tum et Prosdocia H(oc) M(onumentum) H(eredem) E(xterum) N(on) S(equetur).²³⁹

Neka ovaj spomenik bude zaštićen od namjernog zla! Duhovima mrtvih.

Scribonija Atika sagradila je ovaj spomenik za sebe i za svog supruga Marka Ulpija Amerimna, za svoju majku, Scriboniju Kalitihru, za Dioklesa i njegovu obitelj, i za njezine oslobođene robove i potomke, s izuzetkom Panara i Prosdocije. Ovaj spomenik ne mogu naslijediti stranci.²⁴⁰

Slika 10. Skribonijin natpis.²⁴¹

Hospes quod deico paullum est. Asta ac pellege. Heic est sepulcrum hau(d) pulcrum pulcrae feminae. Nomen parentes nominarunt Claudiam. Suom mareitum corde deilexit suo. Gnatos duos creavit horunc (horum-ce) alterum in terra linquit alium sub terra

²³⁹ Natpis pronađen u grobnici 100, na nekropoli *Isola Sacra*.

²⁴⁰ Vlastiti prijevod.

²⁴¹ Natpis iz grobnice 100, *Isola Sacra*.

*locat. Sermone lepido tum autem incessu commodo domum servavit lanam fecit. Dixi Abei.*²⁴²

Stranče, ono što kažem kratko je. Stani i čitaj. Ovo je lijepa grobnica lijepe žene. Roditelji su je zvali Klaudija. Voljela je svog muža svim srcem. Imala je dva sina, od kojih je jednog ostavlja na zemlji, a drugog je smjestila ispod nje. Ugodna u razgovoru, ali se žustrinom brinula o svom domu i izrađivala vunu. Govorio sam. Kreni dalje.²⁴³

*Iulio Timotheo qui vixit p(lus) m(inus) annis XXVIII vitae innocentissim(a)e decepto a latronibus cum alumnis n(umero) VII. Otacilia Narcisa co(n)iugi dulcissimo.*²⁴⁴

Za Julija Timoteja, koji je živio oko 28 godina najnevinijeg života, prevaren od bandita zajedno sa svoje sedmoro udomljene djece. Otacilija Narcisa (napravila je ovo) za svog najslađeg supruga.²⁴⁵

*D(is) M(anibus) et memoriae aetern(ae) Blandinae Martiolae puellae innocentissimae quae vixit ann(os) XVIII m(enses) VIII d(ies) V. Pompeius Catussa cives Sequanus tector coniugi incomparabili et sibi benignissim(a)e quae mecum vixit an(nos) V m(enses) VI d(ies) XVIII sine ul(l)a criminis sorde. Viv(u)s sibi et coniugi ponendum curavit et sub ascia dedicavit. Tu qui legis vade in Apol(l)inis lavari quod ego cum coniuge feci. Vellem si ad(h)uc possem.*²⁴⁶

Duhovima mrtvih i vječnom sjećanju na Blandiniju Martiolu, najneviniju djevojku koja je živjela 18 godina, 9 mjeseci i 5 dana. Pompej Katusa, građanin Sequane i žbukar (napravio je ovo) za svoju neusporedivu i najljubazniju suprugu, koja je živjela sa mnom 5 godina, 6 mjeseci i 18 dana bez ikakvih prijestupa. Dok je bila živa, sebi i svojoj supruzi, (*sub ascia*²⁴⁷) posvetio je ploču. Vi koji ste ovo pročitali, idite se okupati

²⁴² CIL VI. 15346.

²⁴³ Vlastiti prijevod.

²⁴⁴ CIL VI. 20307.

²⁴⁵ Vlastiti prijevod

²⁴⁶ CIL XIII. 01983.

²⁴⁷ Herz, Peter, *Ascia*, Brill's New Pauly, Antiquity volumes, http://dx.doi.org/10.1163/1574-9347_bnp_e202960, (pristupljeno 13.10.2020.). Natpis *sub ascia dedicare* u epitafima nije u potpunosti jasan. Prednost treba dati stavu da je ovom formulom grobnica bila nepromjenjivo stavljena na raspolaganje donatoru.

u Apolonovoj kupki, što sam i učinio sa suprugom. Volio bih da to još uvijek mogu učiniti.²⁴⁸

*Clausa iacet lapidi coniunx pia cara Sabina. Artibus edocta superabat sola maritum
vox ei grata fuit pulsabat pollice c(h)ordas. Set (sed) cito rapta silpi (silet).*²⁴⁹

Moja lijepa, vjerna supruga Sabina leži zatvorena u kamenu. Vješta u umjetnosti, samo je ona nadmašila svog supruga. Glas joj je bio ugodan (dok) je palcem prebirala strune. Ali odjednom uzeta, sada šuti. "

Dis Manib. Alliae A. L. Potestatis

*Hie Perusina sita est, qua non pretiosior ulla femina, de multis vix una aut altera, visa.
Sedula seriola parva tarn magna teneris.*

*Crudelis fati rector duraque Persiphone, quid bona diripitis exuperantque mala?
Quaeritur a cunctis, iam respondere fatigor dant lachrimas animi signa benigna sui.*

*Fortis, sancta, tenax, insons, fidissima custos, munda domi, sat munda foras,
notissima volgo, sola erat ut posset factis occurrere cunctis.*

*Exiguo sermone inreprehensa manebat. Prima toro delapsa fuit, eadem ultima lecto
se tulit ad quietem positis ex ordine rebus, lana cui manibus nuncquam sine caussa
recessit, opsequioque prior nulla moresque salubres.*

Haec sibi non placuit, numquam sibi libera visa.

*Candida, luminibus pulchris, aurata capillis, et nitor in facie permansit eburneus illae,
qualem mortalem nullam habuisse ferunt, pectore et in niveo brevis illi forma papillae.
Quid crura? Atalantes status illi comicus ipse.*

*Anxia non mansit, sed corpore pulchra benigno levia membra tulit; pilus illi quaesitus
ubique. Quod manibus duris fuerit, culpabere forsan, nil illi placuit nisi quod per se sibi*

²⁴⁸ Vlastiti prijevod.

²⁴⁹ CIL III. 10501

fecerat ipsa. Nosse fuit nullum studium, sibi se satis esse putabat. Mansit et infamis, quia nil admiserat umquam.

Haec duo dum vixit iuvenes ita rexit amantes, exemplo ut fierent similes Pyladisque et Orestae, una domus capiebat eos unusque et spiritus illis.

*Post hanc nunc idem diversi sibi quisq. sensecunt, femina quod struxit talis, nunc puncta lacessunt. Aspiciate ad Troiam, quid femina fecerit olim!
sit precor hoc iustum, exemplis in parvo grandibus uti.*

Hos tibi dat versus lachrimans sine fine patronus mtmeris amissae, cui nuncquam es pectore adempta, quae putat amissis munera grata dari, nulla cui post te femina visa proba est, qui sine te vivit, cernit sua funera vivos. Auro tuum nomen fert ille refertque lacerto, qua retinere potest; auro conlata potestas. Quantumumq. tamen praeconia nostra valebunt, versiculis vives quandiucumque meis.

Ebgjem pro te teneo solacia nostri, quam colimus sancte sartaque multa datur, cumque at te veniam, mecum comitata sequetur. Sed tamen infelix cui tam sollemnia mandem? Si tamen extiterit, cui tantum credere possim, hoc unum felix amissa te mihi forsitan ero. Ei mihi! vicisti, sors mea facta tua est.

Laedere qui hoc poterit, ausus quoque laedere divos.

Haec titulo insignis credite numen habet.²⁵⁰

Bogovima mrtvih, [grobnica] Aulove oslobođenice, Allie Potestas.

Ovdje leži žena iz Perusije. Nijedna nije bila dragocjenija od nje na svijetu. Njena marljivost nikad prije nije bila viđena. Tako izvrsna, sad si u maloj urni. Okrutni posrednik sudbine, oštra Perzefono, zašto nas lišavaš dobra, i zašto zlo pobjeđuje?, pitaju svi. Umorana sam od odgovora. Daju mi svoje suze, znakove svoje dobre volje.

Bila je hrabra, čedna, odlučna, poštena, pouzdana skrbnica. Čista u kući, čista i kad je izlazila, poznata u puku. Sama se mogla suočiti sa svime što joj se događalo. Govorila

²⁵⁰ CIL VI. 37965.

bi kratko, pa joj se govorljivost nikad nije zamjerala. Ona bi prva ustala iz kreveta, a posljednja se vratila u svoj krevet da se odmori nakon što je svaku stvar postavila na svoje mjesto. Njeno prelo nikad nije napustilo njene ruke bez opravdanog razloga. Iz poštovanja je ustupila mjesto svima, navike su joj bile zdrave. Nikad nije bila samozadovoljna i nikada nije o sebi razmišljala kao o slobodnoj ženi.

Koža joj je bila bijela, imala je lijepe oči, i zlatnu kosu. Sjaj bjelokosti je uvijek blistao na njezinom licu, kažu da nijedna smrtnica nije posjedovala takvo lice. Male, oble grudi ukrašavale su njena snježnobijela njedra. A noge? Takav je izgled Atalante na pozornici.

U svojoj tjeskobi nikada nije ostala mirna, već bi pokrenula svoje glatke udove, lijepe, na svom izdašnom tijelu i tražila svaku dlaku. Možda netko nađe krivicu u njezinim grubim rukama. Bila je skromna u svemu osim u onom što je učinila za sebe. Nikad nije postojala tema za koju je mislila da je poznaje dovoljno dobro. Ostala je kreposna jer nikada nije počinila nijedan zločin.

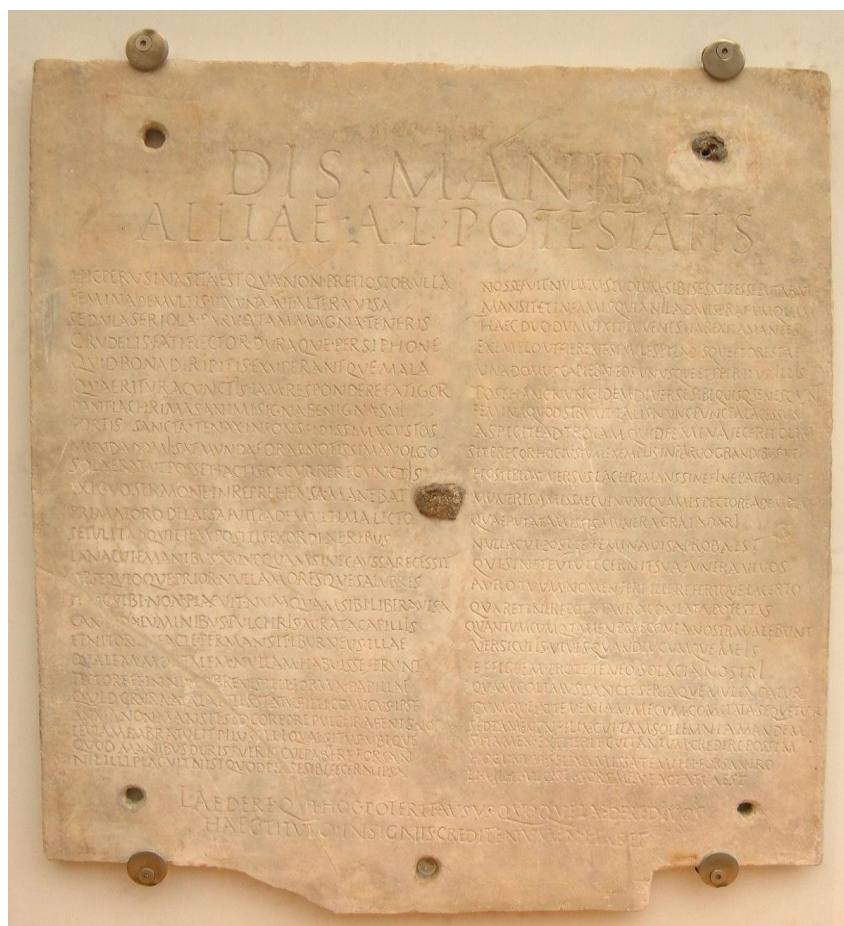
Dok je živjela, vodila je brigu o dvoje mladih ljubavnika koji se postali poput Pilade i Oresta - jedno kućanstvo ih je držala oboje i jedan duh. Ali sada kad je mrtva, razdvojiti će se i svatko će ostariti sam. Sada se ruši ono što je takva žena izgradila; pogledaj Troju, da vidiš što je žena! Nadam se da je ispravno koristiti tako velike usporedbe za ovaj manji događaj.

Tebi tvoj patron u suzama što nikad ne prestaju, piše u znak počasti. Izgubljena si ali nikada nećeš biti izuzeta iz mog srca. To su darovi za koje on vjeruje da će udovoljiti duhovima mrtvih. Nakon tebe nijedna žena ne može izgledati dobro. Čovjek koji je živio bez tebe vidio je vlastitu smrt. Na ruci on nosi tvoje ime u zlatu, gdje ga može zaštititi, moć (*Potestas*) ugravirana u zlato. Dokle god ove naše objavljene riječi opstanu, toliko dugo ćeš živjeti u ovim mojim malim stihovima.

Da me utješi, imam samo tvoju sliku koju njegujem kao svetu i polažem uz nju vijenac. Kad dođem k tebi, bit ću prisutan. Nesretan, kakav jesam, kome da povjerim svećane obrede? Ako postoji netko kome ih mogu povjeriti bit ću sretan iako sam te izgubio. Jao meni! Pobjedila si, kako je tvoj život završio, ni ja ne živim više.

Tko se usudi oskrvniti ovu grobnicu, usudio se vrijeđati bogove.

Budite uvjereni da ona kojoj se počast odaje u ovom natpisu ima zaštitu bogova.²⁵¹

Slika 11. Nadgrobni natpis *Allia Potestas*²⁵²

²⁵¹ Vlastiti prijevod.

²⁵² CIL VI. 37965

8. ZAKLJUČAK

Položaj žene u antičkom Rimu bio je određen njenim spolom. Pošto je javna sfera života pripadala muškarcima, žene su bile odgovorne za privatnu sferu kućanstva, osnažujući svoj položaj brakom i rođenjem djece. Gotovo uvijek u nadležnosti muškaraca, žena nije imala moć utjecaja nad rođenom djecom, te su obično *pater familias* odlučivali o izlaganju djece i njihovoj danjoj sudbini. Primalje su odigrala značajnu ulogu u porađanju djece, te je primaljstvo bilo jedno od isključivo ženskih zanimanja u antičkom Rimu. Obitelj i patrijarhalno društveno uređenje bili su od velike važnosti u starome Rimu stoga je i djetinjstvo i prvotno obrazovanje djeteta usmjereno na obiteljsku zajednicu, a majke su bile odgovorne za najraniji odgoj djece u domaćinstvu. Obrazovanje u Rimu bilo usmjereno ka odgoju lojalnih građana te je bilo praktične naravi. Rimske djevojke su obično napuštale institucionalno ili kućno obrazovanje zbog rane udaje, za koju je minimalna zakonska dob bila dvanaest godina. U mnogim se slučajevima obrazovanje djevojki i žena nastavilo i nakon vjenčanja, dodatnim školovanjem posredstvom supruga. Udajom je Rimljanka ulazila u novo razdoblje svog života. Odmalena pripremana na taj čin, stupala je u brak voljom *pater familias*, te prelazila iz sfere moći oca pod mužev nadzor ili je pak ostala pod očevim patronatom. Udajom i uzornim ponašanjem, žena je stjecala časti matrone i kao takva bila je štovana i idealizirana. Idealizacija žene koja se samo jednom udala ogledala se u udovici univiri. U natpisima na nadgrobnim spomenicima, pisanih od strane i ženama u čast, ogleda se život Rimljanki svih staleža. Epitafi su „najbliži“ izvor za proučavanje povijesti žena.

9. POPIS LITERATURE

9.1. IZVORI:

CIL III. 10501.

CIL VI. 15346.

CIL VI. 20307.

CIL VI. 37965.

CIL XIII. 01983.

Gaius. *Institutiones*. <https://droitromain.univ-grenoble-alpes.fr>

Kvintilijan. *Obrazovanje govornika*, Veselin Masleša, Sarajevo, 1967.

Livius. *Ab urbe condita*, <https://perseus.uchicago.edu>

Plutarch. *The Parallel Lives*, <https://penelope.uchicago.edu>

Publius Ovidius Naso. *The Epistles of Ovid*. <http://www.perseus.tufts.edu>.

Soranus. *Gynaecology*. Baltimore, JohnHopkinsUniversity Press. 1956.

Suetonius. *The Lives of the Twelve Caesars*. <https://penelope.uchicago.edu>

Tacitus. *Annales*. <https://penelope.uchicago.edu>

Ulpianus. *Digesta*. <http://archiv.jura.uni-saarland.de>

Natpis iz grobnice 100, *Isola Sacra*.

9.2. POPIS PRILOGA

Slika 1. Skribonija porađa ženu u stolcu za rađanje. Reljefni detalj grobnice koja je pripadala Skriboniji Atici i njezinom suprugu Marku Ulpiju Amerimnu. Grobnica 100., *Isola Sacra*, Rim. http://www.ostiaantica.org/valkvisuals/html/tombe_100_1.htm

Slika 2. Lice i naličje amuleta maternice. Kataloški br. 26067. Kelsey Museum. <https://deepblue.lib.umich.edu/bitstream/handle/2027.42/108169/def1.display.html>

Slika 3. *Crepundiae*, II. st. Kolekcija Helen Tanzer, Johns Hopkins Archaeological Museum. <https://archaeologicalmuseum.jhu.edu/the-collection/object-stories/archaeology-of-daily-life/jewelry>

Slika 4. Grobni prilozi iz sarkofaga *Crepereia Tryphaena*.
https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Crepereia_Tryphaena_2.jpg>

Slika 5. *Sappho*, freska iz ville Julije Feliks u Pompejima, I stoljeće. Inv. br. 9084. Museo archeologico nazionale, Napulj. Na: <https://www.museoarcheologicoinapoli.it/en/room-and-sections-of-the-exhibition/frescoes/>

Slika 6. Djevojka koja čita, brončana statueta, I. stoljeće. Kolekcija *Département des Monnaies, Médailles et Antiques de la Bibliothèque nationale de France*. <https://www.bnf.fr/fr/departement-monnaies-medailles-antiques>

Slika 7. Detalj sarkofaga koji prikazuje ceremoniju rimskog vjenčanja. Kataloški br. 1805,0703.143, British Museum. https://www.britishmuseum.org/collection/object/G_1805-0703-143

Slika 8. Žena kao *Pudititia*, III. ili II. stoljeće pr. Kr. Tip. 23.88, The Walters Art Museum, Baltimore. <https://art.thewalters.org/detail/11570/woman/>

Slika 9. Livija na aversu *dupondiusa* kao *Iustitia*. Kovanicu je dao iskovati Tiberije, Livijin sin. RIC II 218. <http://numismatics.org/ocre/id/ric.2.tr.218>

Slika 10. Skribonijin natpis. Natpis pronađen u grobnici 100, na nekropoli *Isola Sacra*. http://www.ostiaantica.org/valkvisuals/html/tombe_100_1.htm

Slika 11. Nadgrobni natpis *Allia Potestas*. CIL VI. 37965. <https://epigraphy.osu.edu/collections/latin-photo/cil-vi-20000-40807>

9.3. INTERNETSKE STRANICE:

<https://www.britannica.com/science/cesarean-section>

<https://www.historyextra.com/period/roman/childbirth-ancient-rome-empire-mothers-midwives-how-babies-born/>

Holtz-Carriere, Minnow, *Midwives*, 2017., dostupno na:

<https://womeninantiquity.wordpress.com/2017/04/03/midwives/>

Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje; Leksikografski zavod Mroslav Krleža, 2020.

http://www.centralemontemartini.org/it/collezioni/percorsi_per_sale/sala_colonne/creperea_tryphaena

https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Crepereia_Tryphaena_2.jpg"><img width="256" alt="Crepereia Tryphaena 2"

<https://www.starapovijest.eu/rimski-pogrebni-obicaji/>

<https://epigraphy.osu.edu/collections/latin-photo/cil-vi-20000-40807>

http://www.ostiaantica.org/valkvisuals/html/tombe_100_1.htm

<https://art.thewalters.org/detail/11570/woman/>

https://www.britishmuseum.org/collection/object/G_1805-0703-143

<https://www.bnf.fr/fr/departement-monnaies-medailles-antiques>

https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Crepereia_Tryphaena_2.jpg">

<https://archaeologicalmuseum.jhu.edu/the-collection/object-stories/archaeology-of-daily-life/jewelry/>

<https://deepblue.lib.umich.edu/bitstream/handle/2027.42/108169/def1.display.html>

9.4. LITERATURA:

Aries, Philippe, Duby, Georges. (ur.) *Historia życia prywatnego. Tom 1.* Zakład Narodowy im. Ossolińskich. Warszawa. 2005.

Biezunska-Malowitz, Iza, *Kobiety antyku: Talenty, ambicje, namietności,* Wydawnictwo naukowe PWN, Warszawa, 1993.

Bodel, John. Dealing with the Dead: Undertakers, Executioners and Potter's Fields in Ancient Rome. u: Marshall, Eireann, Hope, M. Valerie. (ur.) *Death and Disease in the Ancient City,* Routledge. London. 2000.

Boswell, Eastburn, John. *The Kindness of Strangers: The Abandonment of Children in Western Europe from Late Antiquity to the Renaissance.* University of Chicago Press. 1998.

Boswell Eastburn, John. Expositio and oblatio: The Abandonment of Children and the Ancient Medieval Family. *The American Historical Review Vol. 89, No. 1.* 1984.

Brannstedt, Lovisa. *Femina Princeps: Livia's position in the Roman state.* LundUniversity. 2016.

Dauphin, Claudine. *Brothels, Baths and Babes Prostitution in the Byzantine Holy Land.* Classical Association of Ireland Vol. 3. 1996.

Dixon, Suzanne. *The Roman Family,* The Johns Hopkins University Press. 1992.

Domingo, O. Rafael, *Family Law in Ancient Roman Law,* University of Navarra, 2017.

Dworniak-Jarych, Justyna. Rzymskie spojrzenie na śmierć. Pogrzeb i rytuał oczyszczenia w okresie Republiki i Imperium Romanorum na przykładzie miasta Rzym, *Kolo Historii nr. 15.* 2014

Ecce, Giulia. Fixing Ethical Rules for Midwives in the Early Roman Imperial Period: Soranus, 'Gynaecia' I 3–4 / Die Festlegung ethischer Regeln für Hebammen in der frühen römischen Kaiserzeit: Soranos, ‚Gynaecia‘ I 3–4. *Sudhoffs Archiv* Bd. 101. 2017.

Engles, Donald. The problem of female infanticide in Greco roman world. *Classical Philology*, Vol. 75, No. 2. The University of Chicago Press. 1980.

Erasmus, Mario. *Reading Death in Ancient Rome*. The Ohio State University. Thomson-Shore, Inc. 2008.

Flory, Marleen B. Livia and the History of Public Honorific Statues for Women in Rome. *Transactions of the American Philological Association (1974-)*, vol. 123. 1993.

Grimal, Pierre. *Milosc w starozytnym Rzymie*. Panstwowy Instytut Wydawniczy. Warszawa. 2005.

Hemelrijk, Emily A. Masculinity and Femininity in the „Laudatio Turiae” . *The Classical Quarterly*, vol. 54, no. 1. 2004.

Horvat, Marijan. *Rimsko pravo*. Zagreb, 2019.

Huseinspahić, Ajdin. Tutela mulierum i pravni položaj žene u starom vijeku. *Anali Pravnog fakulteta Univerziteta u Zenici* 4. 2011.

Janoso, Rachael. *Pregnancy Through Childbirth: A Midwife's Perspective of Gynecological Practices in 2nd Century AD Greco-Roman Society*. University of Colorado at Boulder. 2013.

Jonaitis, Marius, Kosaitė-Čypienė Elena. *Conception of Roman Marriage: Historical Experience in the Context of National Family Policy Concept*, Mykolas Romeris University, 2009.

Jeppesen-Wigelsworth, A. D. *The Portrayal of Roman Wives in Literature and Inscriptions*. University of Calgary. Calgary. 2010.

Kaulić, Paula. Institucija braka i ceremonije povezane s time u grčko-rimskom svijetu. *Rostra*, vol. 2., br. 2. 2009.

Lightman, Majorie, Zeisel, William, Univira: An Example of Continuity and Change in Roman Society, *Church History*, vol. 46, no. 1, 1977.

Lightman, Majorie, Zeisel, William. Univira: An Example of Continuity and Change in Roman Society. *Church History* vol. 46. no. 1. 1977.

Lutz, Cora E. *Musonius Rufus, the Roman Socrates*. Yale Classical Studies Vol. 10. 1947.

Mueller, Ilse. Single Women in the Roman Funerary Inscriptions. *Zeitschrift Für Papyrologie Und Epigraphik*, vol. 175. 2010.

Ninčević, Marjan, Hosni, Ino. *Razvoj starorimskog sustava odgoja i obrazovanja*. *Školski vjesnik*, 66 (1). 2017.

Olasope, Olakunbi, *Univira: The Ideal Roman Matrona*, Lumina, 2009.

Phang, Sara Elise, *The Marriage of Roman Soldiers (13. B.C. – A.D. 235.): Law and Family in the Imperial Army*, Columbia Studies in the Classical Tradition, 2001.

Pranjić, Marko. Autohtoni starorimski odgoj. *Časopis za interdisciplinarna istraživanja u odgoju i obrazovanju*, Vol. 156 No. 1-2. 2015.

Rawson, Beryl. Roman Concubinage and Other De Facto Marriages. *Transactions of the American Philological Association (1974-)*, vol. 104, 1974.

Saller, Richard P. Pater Familias, Mater Familias, and the Gendered Semantics of the Roman Household. *Classical Philology*, vol. 94, no. 2, 1999.

Stocquart, Émile. *Marriage in Roman Law*. Yale Law Journal, Vol.XVI. 1907.

Škalic, Anja, Vučak, Ana. Skrbništvo u rimskom pravu, *Paragraf* 3. br. 1. 2019.

Treggiari, Susan. *Roman Marriage: Iusti Coiuges from the Time of Cicer to the Time of Ulpian*. Clarendon Press. 1993.

Van Der Bergh, Rena. *The Role of Education in the Social and Legal Position of Women in Roman Society*. University of South Africa. 2016.

Vukelić, Vlatka, Stuparić, Matija, Rimski pogrebni običaji, *Povijest u nastavi*, vol. XV, br. 1 (28), 2017.

Wojcik, Andrzej. Audiencja u Cesarzowej. Komentarz do wizerunku Liwii Druzylli w Owidiuszowej poezji z Pontu. *Symbolae philologorum Posnaniensium Graecae et Latinae XVIII*. Poznan. 2008.

.

10. SAŽETAK

Rad se bavi položajem žene u antičkom društvu te opisuje njezinu ulogu kroz životna razdoblja, od rođenja do smrti. Opisuje se uloga i položaj žene pri rođenju, u djetinjstvu, u obrazovanju, u braku, u smrti i kroz epitafe na nadrobnim spomenicima. Na temelju relevantne literature govori se o obrascu ženina života, opisuju se društveni i pravni aspekti njenog položaja. Pojašnjava se sustav vrlina i idealizacije žene kao supruge. Donosi se opis rođenja s ženskog aspekta kroz sudjelovanje roditelja i primalje u procesu rađanja. Opisuje se izlaganje djece te se pojašnjavaju razlozi za izlaganje. Kroz djetinjstvo i obrazovanje žena i specifičnosti brakova i bračnih ceremonija pojašnjava se životna važnost tadašnje žene. Uzorne žene koje su se živjele prema predožbi savršenstva dobivale su status matrone i univire. Kako bi se dobila potpunija slika i raspon društvenih uloga, opisuju se smrt i epitafi na nadgrobnim spomenicima. Na primjeru pojedinih epitafa nastoji se dobiti opći stav Rimljana prema ženama.

KLJUČNE RIJEČI: žena, antika, brak, matrona, univira, smrt.

10.1. SUMMARY

This paper tackles the position of women in ancient society and depicts her role through their life, from birth to death. Illustrating the role and position of women from birth, childhood, in education, marriage, death and through epitaphs. Chronicling the standard of a woman's life based on relevant literature, describing the inner workings of their societal and legal aspects of life and their stature. Clarifying the systems of virtue and the idealisation of women as wives. Bringing a description of birth from a woman's perspective through the participation of parents and midwives in the process of birth. Depicting and explaining the presentation of children. Through childhood and education of women and the uniqueness of marriage and its ceremonies the vital importance of the woman of the time is detailed. Respectable women, who lived according to the notions of perfection gained the status of matron and univira. In order to finalise the picture and to depict the sheer span of societal roles, death and epitaphs from tombstones are detailed. With the example of several epitaphs striving to gain a general stance of Romans towards women.

KEYWORDS: woman, Rome, marriage, matrona, univira, death.